

संस्थापक
साने गुरुजी

साप्ताहिक

साधना

Weekly Sadhana

शनिवार, ३१ जानेवारी २०१५ | मूल्य रु.१०

आदित्यनाथ

साक्षीमहाराज

ज्योती निरंजना

सतीश गौतम

अमित शहांची

माध्यमप्रवाहात खळबळजनक प्रस्थापना

सन २०१४ च्या उत्तरार्धात संसदेच्या चार सदस्यांनी प्रक्षोभक विधाने करून खळबळ माजवली. गोरखपूरचे खासदार आदित्यनाथ यांनी “हिंदू मुलींना जाळ्यात अडकविण्यासाठी मुस्लिम तरुणांनी ‘लव्ह जिहाद’ मोहीम सुरू केली आहे आणि त्यांच्याशी लग्न करून त्यांना इस्लाम धर्मात ओढण्याचा उद्योग चालविला आहे,” असे जाहीर विधान केले. उन्नावमधून लोकसभेवर निवडून गेलेले खासदार साक्षीमहाराज यांनी “महात्मा गांधींचा खुनी नथुराम गोडसे हा एक सच्चा देशभक्त आहे.” असे विधान केले आहे. आणि अलीकडेच केंद्रीय मंत्रिमंडळात समाविष्ट केल्या गेलेल्या ज्योती निरंजना या ‘साध्वी’ंनी “जे कोणी रामाची उपासना करित नाहीत, आमच्या पक्षाला मते देत नाहीत, ते ‘हरामजादे’ आहेत” असे जाहीर वक्तव्य केले. अलिगडचे खासदार सतीश गौतम यांनीही “मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांना हिंदू धर्मात परिवर्तित करून घेण्याचा उद्योग (घरवापसी) स्वागताहर्च आहे,” असे बोलून बरीच खळबळ माजविली.

रामचंद्र गुहा

MKCL
Creating a Knowledge Led World
www.mkcl.org

कॉलेजमधले आम्ही सगळेच इंटरव्ह्यूला गेलो होतो.

पण मी सिलेक्ट झाले... MS-CIT मुळे !

इंटरव्ह्यूमध्ये लेटर्स, बिझनेस प्लॅन, प्रेझेंटेशन यावरचे प्रश्न जेव्हा विचारले गेले, तेव्हा मी सोडून सगळेच गडबडले. कारण जेव्हा माझे मित्रमित्रिणी फेसबुकिंग आणि चॅटिंगमध्ये रमले होते तेव्हा मी मात्र MS-CIT मध्ये ऑफिससाठी लागणारी आजूतपुतस बनवायला सिरियराली शिकत होते. आज ती स्कील्स उपयोगी पडली आणि सगळ्यांमधून मी एकटीच सिलेक्ट झाले....

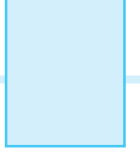

९० लक्ष विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता
उंचाविणारा कंप्यूटर कोर्स.

अधिक माहितीसाठी आजच आपल्या
नजीकच्या MS-CIT केंद्राला भेट द्या.
संपर्क : 9326552525

MS-CIT

आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा परिपूर्ण कंप्यूटर कोर्स

४
संपादकीय
दाहकता आणि इशारा

१५
मराठीतले अनुवाद : एक लेखाजोखा
संजय भास्कर जोशी

५
अमित शहांची माध्यमप्रवाहात
खळबळजनक प्रस्थापना
रामचंद्र गुहा

२१
बदलते राजकारण आणि अर्थकारण
नीरज हातेकर, राजन पडवळ

८
सआदत हसनच्या नजरेतून मंटो!
अनुवाद : चंद्रकांत भोंजाळ

२६
लघुनिबंध ते कॅलिडोस्कोप
विनोद शिरसाठ

११
गोरक्ष पाटलाची गोष्ट
रघुराज मेटकरी

३३
परिघाबाहेर पडण्याची आवश्यकता
मीना कर्णिक

३१ जानेवारी २०१५

वर्ष ६७ / अंक २६

संपादक :

विनोद शिरसाठ

सहयोगी संपादक मंडळ :

अभय टिळक

अतुल देऊळगावकर

मनोहर जाधव

रश्मिया पटेल

मुखपृष्ठ मांडणी : गिरीश सहस्रबुद्धे

अंकनिर्मिती व्यवस्थापक व अक्षररचना:

सुरेश माने

मुद्रितशोधन : मिलिंद बोरकर

हे साप्ताहिक मुद्रक, प्रकाशक
हेमंत नाईकनवरे यांनी कॉम्प-प्रिंट कल्पना

प्रा.लि., पुणे येथे छापून, साधना

साप्ताहिक, ९२६ सदाशिव पेठ,

बॅ.गाडगीळ रस्ता, पुणे ४११०३०. येथे

प्रकाशित केले. Ph.: (020) 24451724

Mob.: 7028257757

weeklysadhana@gmail.com

web.weeklysadhana.com

साधना मीडिया सेंटर (पुस्तकविक्री

विभाग) Ph.: (020) 24459635

(अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत
असतीलच असे नाही. अंकातील छायाचित्रे इंटरनेटवरून.)

वार्षिक वर्गणी :

एक वर्षासाठी : ६०० रुपये

दोन वर्षासाठी : १२०० रुपये

तीन वर्षासाठी : १८०० रुपये

नाव, पत्ता, फोन नं व इ-मेल इत्यादी

तपशील कळवून रोख/म.ऑ./डी.डी./चेक

‘साधना साप्ताहिक’ या नावाने काढून, रकम

साधना कार्यालयाकडे पाठवावी. किंवा

साधना साप्ताहिक, खाते क्र.

60025586634,

IFSC MAHB - 0000001, बँक ऑफ

महाराष्ट्र, बाजीराव रोड शाखा, पुणे येथे

वर्गणीची रकम जमा करावी आणि नाव,

पत्ता, फोन नं. इत्यादी तपशील साधना

कार्यालयाला इ-मेल/फोन करून कळवावेत.

संपादकीय

दाहकता आणि इशारा

महाराष्ट्र फाउंडेशन (अमेरिका) यांच्या वतीने गेल्या २० वर्षांपासून साहित्य व समाजकार्य या दोन क्षेत्रांतील व्यक्तींना त्यांच्या उल्लेखनीय व अनुकरणीय योगदानासाठी पुरस्कार देऊन गौरविले जाते. गेल्या सहा वर्षांपासून या पुरस्कारांची कार्यवाही साधना ट्रस्टकडून केली जाते. या वर्षीचा पुरस्कार वितरण समारंभ १० जानेवारी २०१५ रोजी पुणे येथील बालगंधर्व रंगमंदिरात पार पडला. सर्व पुरस्कारप्राप्त व्यक्तींच्या दीर्घ मुलाखती असलेला विशेषांक साधनाचा (याआधीचा) १७ व २४ जानेवारी असा जोडअंक म्हणून प्रसिद्ध झाला आहे. त्या मुलाखतींमधून त्या-त्या व्यक्तींच्या विचारांची व कार्याची झलक पाहायला मिळते.

या वर्षीचा समारंभही नेहमीप्रमाणे दोन टप्प्यांत झाला. पहिल्या टप्प्यात (दुपारी दोन ते चार या वेळेत) तीन ग्रंथपुरस्कार, तीन कार्यकर्ते पुरस्कार आणि एक नाट्यपुरस्कार अशा एकूण सात पुरस्कारप्राप्त व्यक्तींनी आपली मनोगते व्यक्त केली. दुसऱ्या टप्प्यात (सायंकाळी पाच ते साडेसात) तीन पुरस्कारप्राप्त व्यक्तींची भाषणे झाली. निखिल वागळे यांना डॉ.दाभोलकर स्मृतिपुरस्कार प्रदान करण्यापूर्वी, डॉ.दाभोलकर यांच्या मुलाखतीतील साडेसाहा मिनिटांचा भाग पडद्यावर दाखवण्यात/ऐकवण्यात आला. निखिल वागळे यांनी २०१० मध्ये 'आयबीएन-लोकमत' या वृत्तवाहिनीवर 'ग्रेट-भेट' या कार्यक्रमात घेतलेल्या मुलाखतीतील तो भाग होता. मुलाखतीचा तो भाग पाहिल्यानंतर उपस्थित प्रेक्षक हेलावून गेले होते. निखिल वागळे आपल्या भाषणाच्या सुरुवातीलाच म्हणाले, "मी सहसा भावनावश होणारा माणूस नाही, पण आज तसे झाले आहे खरे." त्यानंतर प्रसारमाध्यमे, राजकारणाचे बदलते वारे आणि धर्मांधतेचे आक्रमण या अनुषंगाने १५ मिनिटांचे छोटेसे पण तडाखेबंद भाषण त्यांनी केले. त्यानंतर श्याम मनोहर यांना 'साहित्य जीवनगौरव' पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. ते लिखित भाषण इतके उत्कृष्ट आहे की, 'हे भाषण साधनात छपा' अशी आग्रहाची सूचना कार्यक्रम संपल्यावर अनेक वाचकांनी केली. (त्याप्रमाणे, पुढील अंकात ते भाषण प्रसिद्ध करित आहोत.) त्यानंतर पुष्पा भावे यांना 'समाजकार्य जीवनगौरव' पुरस्कार प्रदान केला गेला आणि मग त्यांचे भाषण झाले. पुष्पाताई सध्या सभोवतालच्या देश-काल-परिस्थितीचे जे काही विश्लेषण करित आहेत, ते इतके महत्त्वाचे आहे की, त्यासंदर्भात त्यांची दीर्घ मुलाखत प्रसिद्ध करा अशी सूचना त्या कार्यक्रमाच्या आधी व नंतरही अनेकांनी केली आहे. (पुढील महिन्यात त्यांची दीर्घ मुलाखतही प्रसिद्ध करणार आहोत.)

साधना ट्रस्ट व महाराष्ट्र फाउंडेशन यांच्या वतीने प्रास्ताविक करणारी भाषणे अनुक्रमे हेमंत नाईकनवरे व सुनील देशमुख यांनी केली. स्टिव्ह मिल्स व माधव चव्हाण हे दोघे समारंभाचे प्रमुख पाहुणे होते. अल गोर यांच्याबरोबर पर्यावरणविषयक जागृतीचे काम करणाऱ्या स्टिव्ह मिल्स यांनी पर्यावरणाच्या प्रश्नांची दाहकता अधोरेखित केली आणि *Why, Why not?* ही अडीच मिनिटांची फिल्म दाखवली. माधव चव्हाण यांनी 'प्रथम'च्या कामाच्या अनुभवाचा संदर्भ देत, सध्याच्या काळातील भारतीय शिक्षण आणि आवश्यक कौशल्ये या अनुषंगाने मांडणी करून, होत असलेल्या बदलांचा व आव्हानांचा सामना करण्याबाबत सावधगिरीचा इशारा दिला.

महाराष्ट्राच्या विविध जिल्ह्यांतून लोक आले होते. अमेरिकेतील महाराष्ट्र फाउंडेशनचे काही लोकही आले होते. साधारणतः सात-आठशे लोक सभागृहात उपस्थित होते... कार्यक्रम संपल्यावर पर्यावरण व शिक्षण या दोन विषयांच्या संदर्भात अधिक जनजागृती करण्याची आवश्यकता आहे, असे अनेकांना प्रकर्षाने जाणवले.

सन २०१४ च्या उत्तरार्धात संसदेच्या चार सदस्यांनी प्रक्षोभक विधाने करून खळबळ माजवली. गोरखपूरचे खासदार आदित्यनाथ यांनी “हिंदू मुलींना जाळ्यात अडकविण्यासाठी मुस्लिम तरुणांनी ‘लव्ह जिहाद’ मोहीम सुरू केली आहे आणि त्यांच्याशी लग्न करून त्यांना इस्लाम धर्मात ओढण्याचा उद्योग चालविला आहे,” असे जाहीर विधान केले. उन्नावमधून लोकसभेवर निवडून गेलेले खासदार साक्षीमहाराज यांनी “महात्मा गांधींचा खुनी नथुराम गोडसे हा एक सच्चा देशभक्त आहे.” असे विधान केले आहे. आणि अलीकडेच केंद्रीय मंत्रिमंडळात समाविष्ट केल्या गेलेल्या ज्योती निरंजना या ‘साध्वी’नी “जे कोणी रामाची उपासना करीत नाहीत, आमच्या पक्षाला मते देत नाहीत, ते ‘हरामजादे’ आहेत” असे (या शब्दाचा अर्थ थोडा सौम्य करून ‘बदमाष’ असा सांगितला, तरी त्यामागचा विखार खऱ्या ‘हिंदुस्थानी’ माणसाला माहित असतोच!) जाहीर वक्तव्य केले. अलिगडचे खासदार सतीश गौतम यांनीही “मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांना हिंदू धर्मात परिवर्तित करून घेण्याचा उद्योग (घरवापसी) स्वागतार्हच आहे,” असे बोलून बरीच खळबळ माजविली.

हे चारही खासदार केंद्रातून देशाचा राज्यकारभार हाकणाऱ्या भारतीय जनता पक्षाचे आहेत. त्यामुळे त्यांनी केलेल्या विधानांचे स्पष्टीकरण पंतप्रधानांकडे विरोधी पक्षीयांनी मागणे, स्वाभाविकच होते. त्यामुळे राज्यसभेचे कामकाज संसद अधिवेशन संपेपर्यंत रोखून धरण्यात आले, पण संसदेच्या या सभागृहासमोर येण्यास पंतप्रधानांनी दाखविलेली नाराजी आणि त्यानंतर त्यांनी सभागृहात त्या चार खासदारांच्या वक्तव्याबाबत केलेले विधान निव्वळ सारवासारवीचे होते, असेच विरोधकांचे मत पडले.

या वादाला माध्यमांनी भरपूर प्रसिद्धी दिली; पण त्यात एक महत्त्वाची वस्तुस्थिती अनुल्लेखाने बाजूला सारली गेली, ती अशी होती की- वर उल्लेख केलेले चारही खासदार उत्तर प्रदेशातील होते. लोकसभेची निवडणूक लढवण्याकरता त्यांची निवड भाजपचे त्या वेळचे मुख्य सचिव (आणि विद्यमान अध्यक्ष) अमित शहा यांनी व्यक्तिशः केली होती. त्यांच्यावर भारतातील या सर्वांत

अमित शहांची माध्यमप्रवाहात खळबळजनक प्रस्थापना

गुजरातचे गृहमंत्री म्हणून अमित शहांची ‘गाजलेली’ कारकीर्द, सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये उत्तर प्रदेशात त्यांनी राबवलेली प्रचारमोहीम आणि आज पक्षाध्यक्ष म्हणून त्यांनी चालवलेला कारभार या सर्वांचा विचार केला; तर त्यांच्याकडे साध्य-साधन-विवेकाचा अभाव पूर्णपणे आढळतो. साधनांचा विचार न करता त्यांनी आपली उद्दिष्टे पूर्ण केली आहेत आणि म्हणूनच प्रसारमाध्यमांकडून त्यांची करण्यात येणारी स्तुती व प्रकट करण्यात येणारा अतिरिक्त आदरभाव यामुळे आपल्याला विषाद वाटत राहिला पाहिजे.

मोठ्या राज्याच्या निवडणूक मोहिमेची जबाबदारी सोपविली गेली होती. पण विशेष म्हणजे, माध्यमे किंवा विरोधक यांच्यापैकी कोणीही यासंबंधीची विशेष दखल घेतलेली दिसली नाही. आणि पंतप्रधानांकडे पुनः पुन्हा त्यांच्या भूमिकेबद्दल विचारणा झाली, तेव्हा संसदेत किंवा संसदेबाहेर त्या चार धर्मवेड्यांना संसदेत खासदार म्हणून भरती करणाऱ्या व्यक्तीवर मात्र टीकेचा रोख नव्हता, हे नवलच म्हणावे लागेल.

अमित शहा यांच्या मतप्रवाहाची दिशा पाहिली, तर भारतातील सार्वजनिक संवादाबद्दल काळजी वाटत राहते. राज्याचे गृहमंत्री या अधिकारपदावर असताना अटक झालेली अमित शहा ही पहिलीच व्यक्ती आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने गुजरातच्या गृहमंत्रिपदावरील अमित शहा यांना नंतर त्यांच्यावरील महत्त्वाच्या फौजदारी खटल्यामधील पुराव्यात ढवळाढवळ करता येऊ नये म्हणून दोन वर्षे राज्याबाहेर हद्दपारही केले होते. राज्यातील

संपूर्ण पोलीसदलाचे शहांनी राजकीयीकरण करून टाकले होते आणि शहांची भूमिका ज्यांना मंजूर झाली नाही, त्यांना कोणत्या ना कोणत्या सबबीवर शिक्षेला सामोरे जावे लागले.

अमित शहांची ही विवादास्पद पार्श्वभूमी, त्यांचा पक्ष लोकसभा निवडणुकीत बहुमताने विजयी झाला तेव्हा साफ विसरली गेली. त्यांच्यावर पूर्णपणे सोपविलेल्या उत्तर प्रदेशात ८० पैकी ७१ जागा मिळवण्याचा विक्रम भाजपने केला. पक्षाच्या देदीप्यमान विजयामुळे आणि देशभर निवडणुकीत प्रस्थापित केलेल्या बहुमतामुळे अमित शहा एकदम पक्षाध्यक्षपदाच्या खुर्चीत जाऊन बसले. दरम्यान, भाजपला विजय मिळवून देण्यात त्यांचा जो वाटा होता, त्यामुळे प्रभावित झालेल्या पत्रकारांनी अमित शहा यांच्यावर स्तुतिमुमने उधळली. अशा रीतीने दूषित भूतकाळ घेऊन वावरणारी व्यक्ती एकदम राजकीय मुत्सद्दी म्हणून चमकू लागली, 'आधुनिक चाणक्य' या पदवीला पोहोचली.

अमित शहांवर माध्यमांतले पत्रपंडित तर विशेष खूष होते, ते त्यांच्या उमेदवारनिवडीच्या कौशल्यावर! योगी आदित्यनाथ, साक्षीमहाराज, साध्वी ज्योती निरंजना आणि सतीश गौतम यांचीही निवड इतर उमेदवारांसह अमित शहांनीच केली होती. पण तरीही या मंडळींच्या वक्तव्यांबद्दल पक्षाध्यक्षांकडे कोणीही स्पष्टीकरण मागितलेले नाही. याच काळात विस्तारित संघपरिवाराच्या इतर अनेक सदस्यांनी आपले मनोगत स्पष्ट करून दाखवले आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघप्रमुखांनी (सरसंघचालकांनी) 'भारत हे हिंदुराष्ट्रच आहे,' असे जाहीर केले आहे. ते पुढे म्हणतात की- "म्हणूनच या देशातील प्रत्येक नागरिकाने स्वतःला 'हिंदू' समजणे जरूरीचे आहे." हेच उद्दिष्ट बाळगून विश्व हिंदू परिषदेने धर्मातरांच्या अनेक शिबिरांचे आयोजन केले आहे. त्या संस्थेचे अध्यक्ष प्रवीण तोगडिया यांनीही जाहीर केले आहे की, त्यांचे अंतिम ध्येय येथील प्रत्येक भारतीयाला 'हिंदू' बनवणे हे आहे.

नरेंद्र मोदी हे अनेक वर्षे हिंदुराष्ट्रवादाचे कट्टर समर्थक म्हणून ओळखले जात आहेत. मुख्यमंत्रिपदाच्या पहिल्या काही दिवसांत मुस्लिम आणि ख्रिश्चन नागरिकांबद्दल त्यांनी आक्षेपार्ह विधाने केलेली होती. तथापि, २००८ पासून किंवा त्यादरम्यान त्यांनी आपली प्रतिमा अधिक सौम्य व सुधारणावादी बनविण्याचे प्रयत्न चालू केले. ते 'विकासपुरुष' बनले. गुजरात राज्याला समृद्धीच्या

मार्गावर नेण्यासाठी विकासाचा ध्यास त्यांनी घेतला. पंतप्रधानपदाच्या त्यांच्या मोहिमेची सुरुवात त्यांनी भूतकाळ मागे टाकून लोकांसमोर स्वतःला 'भविष्यदर्शी राजकारणी' या भूमिकेत प्रदर्शित करून केली. त्यांची नेहमीच्या भाषणांची शैली आक्रमक असली, तरी लोकसभा निवडणूक प्रचारातील त्यांची भाषणे विरोधात असलेल्या राजकारणी व्यक्तीनाच ओरबाडणारी होती. त्यांत इतर तथाकथित जाती-धर्माची दखल घेतली जात नव्हती.

नरेंद्र मोदींनी केलेले अनेक गोष्टींचे व व्यक्तींचे कुशल पुनर्नामांकन, त्याचबरोबर त्यांचे छाप टाकणारे आणि श्रोत्यांना वाहवत नेणारे वक्तृत्व यांचा भाजपच्या लोकसभा निवडणूक विजयामध्ये फार मोठा वाटा होता. मात्र भाजपला मते देणाऱ्या सर्वांना 'भारत हे हिंदू-राष्ट्र आहे,' हा पक्षाचा पवित्र मान्य होता असे नाही. उलट भाजपच्या मतदारांपैकी बरेच जण असे होते की, देशातील भ्रष्टाचाराला आश्रय देणाऱ्या व घराणेशाहीची संस्कृती मिरविणाऱ्या काँग्रेसचा त्यांना वीट आला होता आणि नरेंद्र मोदींची ऊर्जस्वळ, करिष्मा जाणवून देणारी व स्वयंसिद्ध प्रतिमा विलोभनीय वाटली होती. कारण एका सुरक्षित, समृद्ध आणि भ्रष्टाचारमुक्त देशाचे चित्र प्रत्येकासमोरच होते.

आधुनिकीकरणाकडे झुकणारे, निर्णयसन्मुख, विकासाभिमुख, प्रशासनतज्ञ, सुधारणावादी असे सादर झालेले मोदींचे व्यक्तिमत्त्व मतदारांना आकर्षित करणारे होते. मोदींचे काही सैद्धांतिक परिवर्तन खरोखरीच झाले असण्याची शक्यता आहे, पण त्यांच्या निकटच्या अनुयायांच्या बाबतीतही हे वास्तव असू शकेल काय; या प्रश्नावर मात्र शंका चाळवल्याखेरीज राहात नाही. निवडणूक प्रचाराच्या धामधुमीत अमित शहांनी मतदानपेटीद्वारा 'सूड उगवावा' असे आवाहन हिंदूंना केले होते; त्या संबंदात निवडणूक आयोगाने त्यांची चांगलीच कानउघाडणीही केली होती. त्यांनीच निवडलेल्या उत्तर प्रदेशातील खासदारांची जाहीर विधाने ऐकली, म्हणजे त्यांच्या सरकारने जाहीर केलेल्या कार्यक्रमांशी त्यांचा संबंध नाही; उलट अद्यापही ते भारताबद्दलच्या जुन्याच प्रतिक्रियावादी द्विकेंद्री दृष्टिकोनाशी- जो पंतप्रधानांनी आता सोडून दिला आहे असे म्हणतात, किंवा तसा आग्रह धरला जातो- प्रतिबद्ध आहेत, असेच दिसते. योगी आदित्यनाथ आणि साध्वी ज्योती निरंजना यांची जाहीर खरडपट्टी काढण्यात अमित शहांनी कच खाल्ली असे

दिसते. कारण या संदर्भात पत्रकारांनी अमित शहांना खुलासा विचारला तेव्हा, 'आमच्या पक्षाला सामाजिक सुसंवाद महत्त्वाचा वाटतो', असे अनपेक्षित गुळमुळीत उत्तर त्यांच्याकडून मिळाले.

ही चिन्हे बोलकी आहेत- विशेषतः उत्तर प्रदेशातील परिस्थितीत. तिथे अमित शहा आणि त्यांचा पक्ष यांच्या धर्मांधतेला मुलायमसिंह यादव आणि त्यांचा पक्ष यांची एक स्वाभाविक जोड मिळालेली आहे. दोनही पक्षांना धार्मिक धुव्रीकरणाच्या प्रक्रियेत आणि ते वाढविण्याच्या कार्यात विशेषच रस आहे. जसजशा उत्तर प्रदेशातील विधानसभा निवडणुका जवळ येत आहेत, तसतशा परिस्थितीबाबत चिंता वाढतच चालल्या आहेत. मुलायमसिंह आणि आझम खान या काळात मुस्लिमांच्या मनात असुरक्षितता निर्माण करू शकतात. त्याचप्रमाणे योगी आदित्यनाथ आणि साध्वी ज्योती निरंजना हिंदूंमध्ये भीतीची चूड पेटवू शकतात. असादुद्दीन ओवेसी आणि मजलिस-इ-इत्तेहादुल मुसलमीन हे या आगीत तेल ओतायला तयारच आहेत. अमित शहांच्या मार्गदर्शनाखाली मग एक 'डबल गेम' सुरू होईल. एकीकडे पंतप्रधान मोदी सर्व तरुणांना योग्य नोकऱ्या आणि ग्रामीण भागांत चोवीस तास वीजपुरवठ्याची घोषणा करून त्यांना प्रोत्साहित करित राहतील, तर दुसरीकडे तळागाळातील कार्यकर्ते 'हिंदूंचा अभिमान' अधिकाधिक

तीव्र करण्याचे काम करतील.

श्री.शहांना सी.बी.आय.ने दिलेल्या निर्दोषत्वाच्या शिफारसपत्रामुळे त्यांचे हितचिंतक व मित्र खूप झाले आहेत. (वारा येईल तशी पाठ फिरविण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या सी.बी.आय.चे ते शिफारसपत्र होते.) या सर्वांतून एक महत्त्वाचा मूलभूत प्रश्न समोर उभा राहतो. आपल्या संविधानाशी विसंगत ठरणाऱ्या विधानांची आणि कृतींची जबाबदारी जिच्यावर उघडपणे येते, ती व्यक्ती देशातील एका महत्त्वाच्या राजकीय पक्षाच्या अध्यक्षपदी राहू शकते काय?

गुजरातचे गृहमंत्री म्हणून अमित शहांची 'गाजलेली' कारकीर्द, सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये उत्तर प्रदेशात त्यांनी राबवलेली प्रचारमोहीम आणि आज पक्षाध्यक्ष म्हणून त्यांनी चालवलेला कारभार या सर्वांचा विचार केला; तर त्यांच्याकडे साध्य-साधन-विवेकाचा अभाव पूर्णपणे आढळतो. साधनांचा विचार न करता त्यांनी आपली उद्दिष्टे पूर्ण केली आहेत आणि म्हणूनच प्रसारमाध्यमांकडून त्यांची करण्यात येणारी स्तुती व प्रकट करण्यात येणारा अतिरिक्त आदरभाव यामुळे आपल्याला विषाद वाटत राहिला पाहिजे.

(अनुवाद : कुमुद करकरे)

Ramachandra Guha

22-A, Bruntan Road, Bangalore 560025.

सआदत हसनच्या नजरेतून मंटो!

सआदत हसन मंटो (११ मे १९१२ ते १८ जानेवारी १९५५) यांची ओळख अत्यंत प्रतिभावान आणि तितकाच वादग्रस्त साहित्यिक अशी करून दिली जाते. चित्रपटांचे पटकथा-लेखन आणि पत्रकारिता या क्षेत्रांतील त्यांची मुशाफिरी महत्त्वाची असली तरी उर्दू लघुकथेच्या क्षेत्रातील त्यांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय मानले जाते. जेमतेम ४४ वर्षांच्या आयुष्यात २२ कथासंग्रह, एक कादंबरी, रेडिओ नाटिकांचे पाच संग्रह, तीन निबंधसंग्रह आणि दोन व्यक्तिचित्रांचे संग्रह इतकी विपुल साहित्यसंपदा नावावर असलेल्या मंटो यांनी स्वतःविषयी लिहिलेला एक लेख त्यांच्या ६० व्या स्मृतिदिनानिमित्त अनुवाद करून प्रसिद्ध करित आहोत- **संपादक**

मंटोविषयी आत्तापर्यंत खूप काही लिहिलं आणि बोललं गेलेलं आहे. त्याच्या बाजूने कमी आणि विरुद्ध जास्त. ही मतं व्यक्तिगत आहेत असं जरी मानलं, तरी कुणीही बुद्धिमान माणूस मंटोविषयीच्या आपल्या मतावर ठाम राहू शकणार नाही. मी हा लेख लिहायला बसलो आहे खरं; पण मंटोविषयी आपले विचार प्रकट करणं ही खूप अवघड गोष्ट आहे, याची मला जाणीव आहे. पण एका दृष्टीने ते काम सोपंदेखील आहे. कारण मला मंटोच्या जवळ राहण्याचं भाग्य लाभलेलं आहे आणि खरं म्हणजे मी मंटोचा सहोदर आहे.

आत्तापर्यंत या व्यक्तीविषयी जे लिहिलं गेलंय, त्याविषयी माझी काही तक्रार नाही. पण मला इतकंच माहिती आहे की, या लेखांमधून जे काही म्हटलंय ते वास्तविकतेला सोडून आहे. काही जण त्याला सैतान म्हणतात, काही जण देवदूत म्हणतात. जरा थांबा; तो

नालायक माणूस हे सगळं ऐकत तर नाहीये ना, हे मला पाहू द्या. नाही... नाही... तो ऐकत नाहीये. मग हरकत नाही. मला आठवलं की, या वेळी तो पीत बसलेला असतो. त्याला संध्याकाळी सहा वाजता कडू सरबत पिण्याची सवय आहे.

आम्ही एकाच वेळी जन्मलो आणि एकाच वेळी मरू. कदाचित असंही घडेल की, सआदत हसन मरून जाईल आणि मंटो मरणार नाही. हे दुःख मला नेहमीच भिववीत असतं. म्हणूनच मी त्याच्याबरोबर मैत्री करताना कोणतीही कसूर ठेवलेली नाही. जर तो जिवंत राहिला आणि मी मेलो तर असं होईल की, अंड्याचं कवच शिल्लक राहिलं आणि आतला बलक नष्ट झाला.

आता मी अधिक कोड्यात बोलणार नाही. तुम्हाला मी स्पष्टच सांगतो की, मंटोसारखा माणूस मी आयुष्यात बघितलेला नाही. त्याला जर गोळा केलं, तर त्याच्यात एक-दोन नाही तर तीन व्यक्तिमत्त्वं असलेली आढळतील. त्रिकोणाविषयीचं त्याचं ज्ञान अगाध आहे. पण मला माहिती आहे की, याची आता गरज नाहीये. हे संकेत केवळ सुविद्य लोकांनाच समजण्यासारखे आहेत.

तसं मी मंटोला त्याच्या जन्मापासूनच ओळखतो. आम्ही दोघं एकाच वेळी म्हणजे ११ मे १९१२ रोजी जन्मलो. त्याचा असा प्रयत्न नेहमीच राहिला आहे की- तो कुणीही बनलेला असो; पण त्याने आपली मान एकदा लपवली, तर लाख प्रयत्न करूनही तुम्ही त्याला शोधू शकणार नाही. पण शेवटी मीदेखील त्याचाच एक हिस्सा आहे ना! मी त्याच्या प्रत्येक हालचालीचं निरीक्षण केलेलं आहे.

तर या, मी तुम्हाला हा वैशाखनंदन कथाकार कसा जन्मला ते आता सांगतो. लेखक, साहित्यिक मोठमोठे लेख लिहितात. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाकडे ते तुमचं ध्यान आकर्षित करून घेतात. ते आपल्या बोलण्यातून शोपेनहावर, फ्रॉईड, हेगेल, नीत्शे, मार्क्स यांचा सतत उल्लेख करतात. पण वास्तविकतेपासून ते कोसभर दूर राहतात. मंटोचे कथानक हे दोन विरोधी तत्वांच्या संघर्षाचा परिणाम आहे. त्याचे वडील- खुदा त्यांना माफ करो- खूप कठोर होते. आणि त्याची आई अत्यंत दयाळू होती. या दोन्ही पाळ्यांच्या मध्ये दळला जाऊन हा

गव्हाचा दाणा कोणत्या स्वरूपात बाहेर पडला असेल, याचा अंदाज तुम्ही लावू शकता.

आता मी त्याच्या शालेय जीवनाकडे येतो. तो अत्यंत बुद्धिमान मुलगा होता, पण तेवढाच खोड्या करणाराही होता. त्या वेळी त्याची उंची जास्तीत जास्त ३ फूट ६ इंच असावी. ते आपल्या वडिलांचं शेवटचं अपत्य होतं. त्याला त्याच्या आई-वडिलांचं प्रेम मिळालं, पण त्याचे तीन मोठे भाऊ- जे वयाने त्याच्यापेक्षा जास्त होते आणि परदेशात शिकत होते- त्यांच्याशी त्याला भेटण्याचा योग कधीही आला नाही. कारण ते भाऊ सावत्र होते. ते भेटावेत, त्यांनी आपल्याशी मोठ्या भावाप्रमाणे वागावे, असंच त्याला वाटे. पण ही संधी त्याला साहित्याच्या क्षेत्रात लोक मोठा कथाकार मानायला लागले होते त्यानंतर मिळाली.

अच्छा, आता त्याच्या कथाकार असण्याबद्दल तुम्हाला सांगतो. तो अव्वल दर्जाचा फ्रॉड आहे. पहिली कथा त्याने 'तमाशा' या नावाने लिहिली. ती जालियनवाला बागतील रक्तरंजित घटनेवर आधारित होती. ही कथा त्याने त्याच्या नावावर छापली नाही, म्हणूनच केवळ तो पोलिसांच्या तावडीतून वाचला.

मग त्याच्या सुपीक डोक्यात आपण खूप शिकावं असं वारं आलं. इथेच हे सांगणं गमतीशीर ठरेल की, तो इंटरच्या परीक्षेत दोनदा नापास झाला होता. नंतर पास झाला, तोही थर्ड क्लासमध्ये आणि तुम्हाला हे ऐकून आश्चर्य वाटेल की, तो उर्दूच्या पेपरमध्ये नापास झाला होता.

आता लोक म्हणतात की, तो उर्दूमधला खूप मोठा साहित्यिक आहे आणि हे ऐकून मलाही हसू येतं. कारण त्याला उर्दू आजही नीट येत नाही. तो शब्दांच्या मागे असा धावतो की, एखादा खोटा शिकारी फुलपाखरांच्या मागे धावावा. पण ती त्याच्या हातात सापडत नाहीत. म्हणूनच त्याच्या लेखनात सुंदर शब्दांची कमतरता असते. तो लाठी चालवणारा आहे; पण जितक्या लाठ्या त्याने खाल्ल्या आहेत, त्या त्याने आनंदाने स्वीकारल्या आहेत.

त्याची लठ्ठेबाजी ही शब्दशः जाट लोकांची लठ्ठेबाजी नाहीये. तो जादूगार आहे. तो असा माणूस आहे की, तो सरळ रस्त्याने चालतच नाही. त्याला वेड्यावाकड्या रस्त्यानेच वाटचाल करायला आवडते. लोकांना तो आत्ता पडेल, मग पडेल- असं वाटत राहतं. पण तो नालायक माणूस आजपर्यंत कधीही पडला नाही. कदाचित तो कधी

तरी तोंडावर पडेल आणि मग कधीच उठणार नाही. पण मला माहिती आहे की, मरताना तो लोकांना सांगेल की, पतनातलं दुःख नाहीसं व्हावं म्हणून मी पडलो होतो.

मी पूर्वीच तुम्हाला सांगितलंय की, मंटो अव्वल दर्जाचा फ्रॉड आहे. याचं प्रमाण हेच की, तो नेहमी म्हणतो की, तो कथेचा कधीही विचार करित नाही; तर कथाच त्याची निवड करते. हाही एक फ्रॉडच आहे. पण जेव्हा त्याला कथा लिहायची असते; तेव्हा कोंबडीला अंडे देताना जो त्रास होतो, तोच त्याला होतो, हे त्याला माहिती आहे. तो अंडं गुपचूप देत नाही, सर्वासमोर देतो. त्याचे मित्र बसलेले असतात, त्याच्या तीन मुली धिंगाणा करित असतात आणि तो आपल्या विशिष्ट खुर्चीवर उकिडवा बसून अंडे देतो. नंतर त्यातूनच चूंचूं करित कथा बनतात. त्याची बायको त्याच्यावर खूप नाराज आहे. ती त्याला नेहमी म्हणते की, त्याने कथालेखन सोडून कसलं तरी दुकान काढावं. पण मस्तकात जे दुकान उघडलेलं आहे, त्यात सुंदर वस्तूंचा भरणा आहे. म्हणून त्याला नेहमी वाटतं की, जिथे त्याचे विचार आणि भावना गोठतील असं आपलं मस्तक स्टोरेज अर्थात शीतगृह बनू नये.

मी हा लेख लिहितोय खरं, पण मंटो माझ्यावर नाराज होईल अशी मला भीती वाटतेय. त्याची प्रत्येक गोष्ट सहन केली जाऊ शकते, पण नाराजी सहन केली जाऊ शकत नाही. नाराज झाल्यावर तो राक्षस बनतो, पण काही मिनिटांसाठीच. आणि ही काही मिनिटं अल्ल्याच्या आश्रयाला जाण्याशिवाय पर्याय नसतो.

कथा लिहिण्याच्या बाबतीत तो नखरे करतो, हे मला

माहितीय; पण हेही माहितीय की, तो फ्रॉड करतोय. त्याने एकदा स्वतः लिहिलं होतं की, त्याच्या खिशात असंख्य कथाकल्पना पडलेल्या असतात, पण वास्तविकता यापेक्षा वेगळीच आहे.

जेव्हा त्याला कथा लिहायची असेल, तेव्हा तो रात्री विचार करतो. त्याच्या लक्षात काहीही येत नाही. मग तो सकाळी पाच वाजता उठेल आणि एखाद्या वर्तमानपत्रात कथा शोधण्याचा प्रयत्न करेल. पण त्यातही त्याला यश मिळणार नाही. मग तो बाथरूममध्ये जाईल. तिथे तो आपलं डोकं विचार करण्यायोग्य बनावं म्हणून आपल्या डोक्याला थंड करायचा प्रयत्न करेल. पण त्यातही त्याला यश मिळणार नाही. मग तो वैतागून बायकोबरोबर उगीचंच भांडण उकरून काढेल. तिथेही त्याला यश मिळालं नाही, तर तो पान आणण्यासाठी निघून जाईल. पान त्याच्या टेबलावर पडून राहिल, पण तरीही कथा त्याच्या डोक्यात येणार नाही. शेवटी तो या सगळ्याविरुद्ध जाण्यासाठी लेखणी हातात घेईल. '७८६' लिहून जे पहिलं वाक्य त्याच्या डोक्यात येईल, त्याने तो कथेची सुरुवात करेल. 'बाबू गोपीनाथ', 'टोबा टेकसिंह', 'हतक', 'मम्मी' या सगळ्या कथा त्याने अशाच फ्रॉड पद्धतीने लिहिल्या आहेत.

लोक त्याला अश्लील माणूस समजतात. आणि माझ्या मते, ते काही प्रमाणात तरी खरंच आहे. त्यामुळेच तो नेहमी घाणेरड्या विषयावर लिहिण्यासाठी लेखणी उचलतो. आणि अशा शब्दांचा वापर आपल्या लेखनात करतो की, ज्यावर आक्षेप घेतला जाण्याचीच शक्यता अधिक असते. पण मला माहिती आहे की- जेव्हा केव्हा तो लिहायला सुरुवात करतो, तेव्हा पहिल्या पानावर वरच्या बाजूला '७८६' असं लिहिल्याशिवाय तो सुरुवातच करीत नाही. याचा अर्थ 'बिस्मिल्ला' असा आहे. आणि जो माणूस खुदा मानत नाही, असं वाटत असतं; तो कागदावर मात्र धर्मनिष्ठ मुसलमान बनलेला असतो. पण तो कागदी मंटो आहे. ज्याला तुम्ही कागदाच्या बदामाप्रमाणे बोटानी तोडू शकता. मात्र इतर वेळेस तो लोखंडी हातोड्यानेसुद्धा तुटणारा माणूस नाही.

आता मी मंटोच्या व्यक्तित्वाकडे येतो. त्याचं व्यक्तित्व शब्दांत वर्णन करायचं असेल तर- तो चोर आहे, खोटाटा आहे, विश्वासघातकी आहे आणि गर्दी जमा करणारा आहे- असंच करावं लागेल.

त्याने नेहमी पत्नीच्या भोळेपणाचा फायदा उठवत

किती तरी पैसे उडवलेले आहेत. इकडे ८०० रुपये आणून घ्यायचे आणि तिची नजर चुकवून दुसऱ्या दिवशी त्यातून १०० रुपये गायब करायचे, असा त्याचा शिरस्ता राहिलेला आहे. त्या बिचारीला आपल्या नुकसानीची जाणीव होते, ती नोकरांनाच रागावू लागते.

मंटो सगळं काही स्पष्ट-स्पष्ट सांगणारा आहे- असं म्हटलं जातं. मी याच्याशी सहमत नाही. तो अव्वल दर्जाचा खोटाटा आहे. सुरुवातीला त्याचं खोटाटापण घरापुरतंच चालून जात असे. कारण त्याला एक मंटो 'टच' असायचा. पण नंतर त्याच्या बायकोच्या लक्षात आलं की, काही विशेष बाबतीत तो जे काही सांगत असे ते सगळं खोटं आहे. मंटो खोटं अगदी सहजपणे बोलत असे. पण अडचणीची गोष्ट अशी की, घरातल्या लोकांना तो सांगतो ती प्रत्येक गोष्ट खोटी असते, हे कळू लागलं आहे.

तो अशिक्षित आहे. त्याने मार्क्सचा अभ्यास कधीही केलेला नाही, फ्रॉइडचं पुस्तक आजपर्यंत त्याच्या नजरेखालून गेलेलं नाही. हेगेल याचं तो केवळ नावच ऐकून आहे. पण गमतीची गोष्ट अशी की, लोक... म्हणजे मला असं म्हणायचेय की, टीकाकार असं म्हणतात की, तो या सगळ्या विचारवंतांच्या प्रभावाखाली आहे. मला माहितीय की, तो कुणाच्याही विचाराने कधीही प्रभावित होत नाही. दुसऱ्यांना उपदेश करणारे सगळे वेडे आहेत, असंच त्याला वाटतं. हे लोकांना समजावून सांगण्यात अर्थ नाही, तर ते त्यांना स्वतःलाच समजून घ्यायला हवं.

मी तुम्हाला खात्रीने सांगतो की, ज्या अश्लील लेखनासाठी त्याच्यावर खटले चालले, ते लेखन अश्लील नाहीये. पण मला हेही सांगितल्याशिवाय राहावत नाही की, तो असं पायपुसणं आहे की, स्वतःला झटकत राहिल्याशिवाय त्याला चैनच पडत नाही.

चंद्रकांत भोजाल

३०२, 'अपर्णा', एस.बी.आय. कर्मचारी हाऊसिंग को-ऑप. सोसायटी, आझादनगर क्रॉस रोड नं. ३, वीरा देसाई मार्ग, अंधेरी (प.), मुंबई ५८.

Mob.: 9867812898

माझी बदली कळंबी (ता. खानापूर, जि. सांगली) या गावी झालेली होती. तिथे सातवीपर्यंत शाळा होती. माझ्याकडे पाचवी, सहावी, सातवी या वर्गांचे इंग्रजी व गणित हे विषय होते. इयत्ता पाचवीचा मी वर्गशिक्षक होतो. पाचवीच्या वर्गात एकूण पस्तीस मुले होती. वर्ग खूपच चांगला होता. गोसावी नावाच्या मुख्याध्यापिका होत्या, तर आबासाहेब कुंभार नावाचे कामसू शिक्षक गावात फारच लोकप्रिय आणि माणुसकी सांभाळणारे होते.

वर्गातील सर्वच्या सर्व मुलांचे गणित चांगले होते. सर्वच्या सर्व मुलांना लिहिता-वाचता येत होते. पण त्या सर्वांत उठून दिसत होता तो गोरक्षनाथ महादेव पाटील हा विद्यार्थी. सर्व वर्गात अत्यंत हुशार मुलगा होता. वर्गातील मुले त्याला मान देत असत. इयत्ता चौथीच्या स्कॉलरशिप परीक्षेत तो जिल्ह्यात पहिला आलेला होता. त्याबद्दल सांगली जिल्हा परिषद आणि जिल्हा शिक्षक बँक या संस्थांनी त्याचे व शिक्षकांचे सत्कार केले होते.

गोरक्ष पाटील याचे वैशिष्ट्य असे होते की, तो एकपाठी होता. जे वाचेल ते तो जसेच्या तसे लक्षात ठेवायचा. स्वामी विवेकानंद, लोकमान्य टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, विजयालक्ष्मी पंडित हे लोक एकपाठी होते, असे पुस्तकातून मी यापूर्वी वाचलेले होते; पण गोरक्ष पाटीलला मी प्रत्यक्ष पाहत होतो.

एक धडा त्याने एकदा वाचला, तर तो ध्यानात ठेवी. तोच धडा त्याने दोन-तीन वेळा वाचला तर तो स्वल्पविराम, पूर्णविराम यांसह ध्यानात ठेवी. पुस्तक हातात न घेताही तो धडेच्या धडे तोंडपाठ म्हणे.

गोरक्ष पाटील हा आम्हा शिक्षकांचा चर्चेचा विषयच झालेला होता. शाळेत कोणीही पाहुणा अगर इतर शाळेतील शिक्षक आले, तर आम्ही गोरक्ष पाटलाच्या बुद्धिमत्तेचा चमत्कार त्यांना दाखवायचो.

‘हा मुलगा तुमच्या गावाचे, शाळेचे आणि शिक्षकांचे नाव उज्ज्वल करील यात शंका नाही’... अशी आलेला पाहुणा तोंडभर स्तुती करून जायचा.

गोरक्षचा मेंदू म्हणजे कॉम्प्युटरच होता. त्याला कितीही मोठ्या आकड्यांच्या बेरजा आणि वजाबाक्या सांगितल्या तरी कॅल्क्युलेटरवर करायला वेळ लागेल त्याच्यापेक्षा कमी वेळात तो बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार सहज करून

गोरक्ष पाटलाची गोष्ट

त्याने पानावर लिहिले होते, ‘सुगंधा सोनावणे मला खूप आवडते. किती छान आणि सुंदर मुलगी आहे! तिचा चेहरा माझ्या घरातील लक्ष्मीच्या फोटोसारखा देखणा आहे. ती बोलते किती गोड! ती अभ्यासासाठी माझी पुस्तके मागून घेते, तेव्हा मला फार आनंद होतो. तिने घेतलेली पुस्तके मला परत मागावीशी वाटत नाहीत. तिचे वडील खूप दारू पितात याचे मला फार वाईट वाटते. मी मोठा झाल्यावर सुगंधाशीच लग्न केले असते, पण माझी आणि तिची जात आडवी येते. तिला सुंदर सुंदर कपडे घेऊन द्यावेसे वाटतात, पण नकोच! भीती वाटते की, ती ते कपडे घेणार नाही... तिचे आईवडील काय म्हणतील? ही ब्यादच नको. फक्त सुगंधाकडे पाहत बसणे चांगले.’

सांगायचा आणि तो बरोबर असायचा.

या मुलाच्या समोर शिक्षकाला अभ्यास करूनच उतरावे लागायचे. काही चुकीचे सांगितले, तर तो निरागसपणे शिक्षकांच्या चुका दाखवून द्यायचा. एक्स्ट्रा-ऑर्डिनरी, ब्रिलियन्ट या शब्दांनीच त्याच्या बुद्धिमत्तेचे कौतुक करावे लागेल.

गोरक्षचे मूळ गाव होते आमच्याच तालुक्यातील वेजेगाव. कळंबी हे त्याचे आजोळ होते. त्याच्या वडिलांचे केरळ प्रांतात सोने-चांदी आटवून नवे दागिने घडवून द्यायचे दुकान होते. गोरक्षचे आई-वडील, इतर बहीण-भाऊ तिकडे नेल्लोर या गावी असायचे. त्याचा मामाही तिकडेच दुकानात असायचा. घरी फक्त आजी आणि आजोबा दोघेच राहायचे.

आजी-आजोबा वृद्ध, पण काटक शेतकरी होते. विशेष म्हणजे ते दोघेही अशिक्षित होते, पण गोरक्षला

अभ्यासाचे विलक्षण वेड होते. नवीनवी पुस्तके वाचण्यात त्याला आनंद वाटायचा. पेपरमधील कोडी सोडवणे त्याला खूप आवडायचे. तो फक्त अभ्यासात हुशार होता असे नाही, तर खेळातही तो पुढे असायचा. वक्तृत्वाची त्याच्या गटाची तालुक्यातील आणि जिल्ह्यातील बक्षिसे आम्हीच जिंकायचो. आमच्या तालुक्यात खानापूर हायस्कूलमध्ये आणि विटे गावात क्रांतिसिंह विद्यालयात मोठ्या वक्तृत्व स्पर्धा व्हायच्या. या ठिकाणी प्रतिवर्षी गोरक्षच पहिला असायचा. प्रकृतीनेही तो सुदृढ व देखणा होता.

तो इयत्ता सहावीत असताना कोणा पाहुण्यांच्या लग्नाच्या निमित्ताने त्याचे आई-वडील कळंबी गावी आले. गोरक्षच्या शिक्षकांना भेटण्यासाठी ते शाळेत आले. शाळेच्या ऑफिसचे टेबल जुने-पुराणे, फक्त मुख्याध्यापकापुरती खुर्ची. जिल्हा परिषदेने साहित्य ठेवण्यासाठी काही लाकडी पेट्या पुरवल्या होत्या. त्या आम्ही ऑफिसमध्ये मांडून ठेवल्या होत्या. बाकीचे शिक्षक त्या पेट्यांवरतीच बसायचे.

आम्ही गोरक्षच्या आई-वडिलांना बोलावले. त्या दोघांच्या अंगावरून सोन्याचे दागिने ओसंडून वाहत होते. श्रीमंतीचे तेज त्या दोघांच्या चेहऱ्यांवर, अंगावर दिसत होते. गोरक्षच्या वडिलांच्या दोन्ही हातांच्या आठ बोटांत दहा-दहा ग्रॅमच्या अंगठ्या होत्या. गळ्यात करंगळीसारखी जाड चेन होती. उजव्या हातात सोन्याचे जाड ब्रेसलेट होते, तर डाव्या हातातील घड्याळ सोन्याचे आणि त्याचा पट्टाही सोन्याचा होता. गोरक्षच्या आईच्या अंगावर स्त्रियांचे जेवढे दागिने असतील तेवढे घातलेले होते.

एवढे असूनसुद्धा त्यांचा स्वभाव अत्यंत नम्र वाटला. अहंकाराचा लवलेशसुद्धा दोघा पती-पत्नींच्या स्वभावात नसावा, असे मला वाटले.

वर्गात येताच ते म्हणाले, “गुरुजी, टेबल-खुर्च्या फारच जुन्या झाल्यात. आता बदलायला हव्यात.”

आबा कुंभार गुरुजी म्हणाले, “जिल्हा परिषदेने जे साहित्य पुरवले, तेच आम्हांला वापरावे लागते.”

“ग्रामस्थ आणि सरपंच यांचे तुमच्याकडे लक्ष नाही असे दिसते. सहज आमच्या गावची- म्हणजे वेजेगावची शाळा बघून या; आम्ही ग्रामस्थांनीच शाळा नवी बांधून दिली आहे.”

गोरक्षची आई म्हणाली, “काय म्हणतोय आमचा

गोरक्ष? अभ्यास-बिभ्यास करतो का? न्हायी तर इथे आजी-आजोबा अडाणी. हा बसायचा खेळत.”

“नाही. गोरक्ष हा अत्यंत चांगला मुलगा आहे. अभ्यासात सर्वांत पुढे आहे.” कुंभार गुरुजी म्हणाले.

मी म्हणालो, “गोरक्ष एवढा हुशार आहे, तो सहज डॉक्टर, इंजिनियर, वकील किंवा मोठा शास्त्रज्ञ होईल.”

त्याचे वडील म्हणाले, “गुरुजी, आम्ही गोरक्षला सातवी पास झाला की दुकानाकडे केरळला नेणार आहोत. तिथे आम्हाला त्याची गरज आहे.”

“अहो, मुलगा फारच हुशार आहे. दुकानाकडे नेऊन आपण त्याचे फार मोठे नुकसान कराल.” मी म्हणालो.

गोरक्षचे वडील यावर पटकन म्हणाले, “गुरुजी, तुमचा वकील, डॉक्टर, इंजिनियर महिन्याला किती पैसे कमावतोय ... अंदाजे सांगा?”

आमची चर्चा सुरु होती. तेव्हा एक लाख रुपयांना फार किंमत होती. मी म्हणालो, “चांगला डॉक्टर, चांगला वकील महिन्याला पन्नास साठ हजार रुपये ते एक लाख रुपयांपर्यंत कमाई करीत असेल.”

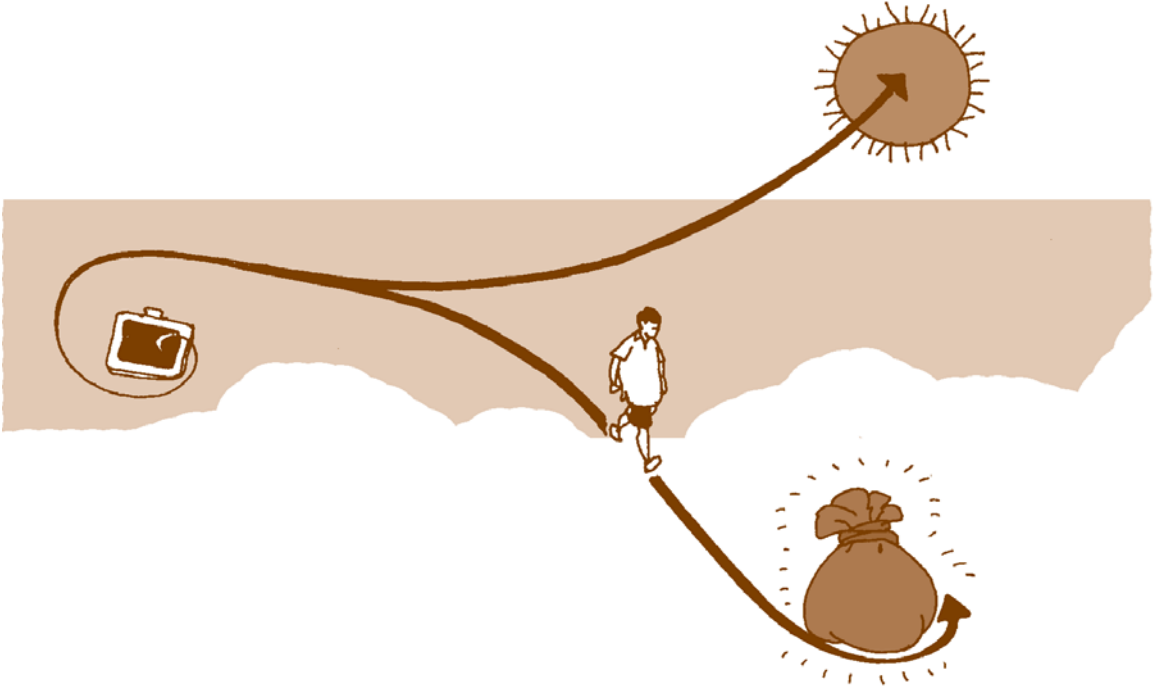
गोरक्षचे वडील पटकन म्हणाले, ‘त्याच्या दसपट रक्कम माझ्या दुकानात आज माझी कमाई आहे.’

यापुढे काय बोलावे? पण एक चांगला हुशार मुलगा, ज्याने शिक्षण घेतले असते तर भविष्यात भारतदेशाची सेवा करणारा मोठा माणूस झाला असता. पण पैसा हेच सर्वस्व मानणाऱ्या या लोकांना ते पटायचे नाही, असे मनात म्हणून मी गप्प बसलो.

गोरक्षच्या वडिलांनी त्याच दिवशी आमच्या शाळेला पाच-सहा प्लॅस्टिकच्या चांगल्या खुर्च्या आणि एक गोदरेज टाइप लोखंडी कपाट भेट दिले.

इयत्ता सहावीत असताना मी गोरक्षला पुण्यातील भारती विद्यापीठ घेत असलेल्या इंग्रजी व गणिताच्या परीक्षांना बसवले. म्हणजे, सारा वर्गच बसवला. सर्व वर्ग पास झाला. गोरक्ष ठरल्याप्रमाणे गणितात भारती विद्यापीठात पहिला आला. इंग्रजी विषयातही चांगले मार्क्स मिळाले, पण पहिल्या तीनमध्ये तो आला नाही. (कदाचित संपूर्ण पेपर त्याने सोडवला नसेल.)

कळंबी शाळेतील पाचवी-सहावी-सातवी या वर्गांचा दर्जा चांगला होता. या कळंबी गावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे गावाचा बराचसा भाग पाण्याखाली आहे. त्यामुळे ऊस, हळदी, मिरच्या यांसारखी पिके शेतकरी सतत घेतात. त्यामुळे सारे रान हिरवेगार असते. त्यामुळे या रानात मोर

या पक्ष्यांची सर्वांत जास्त वस्ती आहे. आमच्या शाळेतील एका शिक्षिकेच्या घरी कोंबडीची पिल्ले काढायची होती. मधल्या सुट्टीत सहज चर्चा झाली की कोंबडीच्या अंड्यांत जर मोराची अंडी ठेवली आणि पिल्ले काढण्यासाठी कोंबडी बसवली, तर मोरांच्या अंड्यांना कोंबडी उबवते व त्यातून मोराची पिल्लेसुद्धा निघतात.

शाळेतील धनवडे मॅडमनी सहावीच्या वर्गात सहज विषय काढला. “मुलांनो, मोराची अंडी कुठे मिळतील का रे?”

“बाई, आमच्या शेतात खूप अंडी आहेत मोराची. ओढ्याकाठी आमचे शेत आहे, त्यात खूप मोर आणि भरपूर लांडोच्या आहेत.” गोरक्षने ताबडतोब सांगितले.

“मग मोराची अंडी सापडतील का?”

“हो!” गोरक्ष म्हणाला. या दिवशी शनिवार होता. रविवारी सुट्टी. सोमवारी गोरक्ष अक्षरशः मोराची वीसेक अंडी पिशवीतून घेऊन आला.

एवढी मोठी-मोठी मोराची अंडी आयुष्यात प्रथमच पाहिली. धनवडे मॅडम तर फार आनंदित झाल्या. त्यांनी त्यांच्या घरी कोंबडी बसवून ती अंडी कोंबडीच्या अंड्यांसमवेत ठेवली आणि कोंबडीने ती उबवलीसुद्धा. मोराची दहा-बारा पिल्ले निघाली. कोंबडीची दहाएक पिल्ले

आणि मोराची दहाएक पिल्ले पाहताना आमच्या मनाचे मोर पिसारा फुलवून नाचू लागले.

तालुका अंतर्गत कबड्डीच्या, खो-खोच्या, धावण्याच्या विविध स्पर्धा असायच्या. कबड्डी आणि खो-खोच्या टीममधून गोरक्ष खेळायचा. त्यातही त्याच्या बुद्धीची चुणूक दिसायची. जन्मतःच त्याला सहज बुद्धिमत्ता होती.

इयत्ता सातवीला केंद्राची परीक्षा असायची. नानासाहेब म्हमाणे नावाचे कडक स्वभावाचे शिक्षणाधिकारी त्या वेळी जिल्हा परिषदेवर आलेले होते. त्यांनी आपल्या अनेक कारनाम्यांमुळे जिल्ह्यातील शिक्षकांना ‘नको ती नोकरी’ असे करून सोडले होते. त्यांनी इयत्ता सातवीच्या मुलांना केंद्राची परीक्षा देण्यासाठी या तालुक्यातील सुपरवायझर दुसऱ्या तालुक्यात नेमले आणि पेपर दुसऱ्याच तालुक्यातील शिक्षकांना तपासायला लावले. परीक्षा अत्यंत कडक घेतली. पेपरही तसेच तपासले. काही शाळांचे निकाल अत्यंत कमी लागले. ज्या शाळेचे निकाल कमी लागले, त्या शाळेतील शिक्षकांच्या बदल्या गैरसोईच्या ठिकाणी केल्या. चोवीस-चोवीस वर्षे एकाच शाळेत शिकवणारे शिक्षक तालुका बदलून दूरच्या डोंगरदऱ्यांतील शाळांत बदलून घालवले. नानासाहेब

म्हमाणेविरुद्ध सर्व शिक्षक खवळून उठले. त्यांनी आपापली बायका, मुलेबाळे घेऊन जिल्हा परिषद व जिल्हाधिकारी कार्यालय यांच्यापुढे मोर्चा काढून निदर्शने केली. नानासाहेब म्हमाणे जास्तच चिडले. कायद्यात असतील तेवढ्या कारवाया ते शिक्षकांवर करू लागले.

या वादळात माझ्या शाळेचा विद्यार्थी गोरक्ष महादेव पाटील सातवीत होता. त्याला सर्व विषयांत पैकीच्या पैकी मार्क्स मिळाले. शिक्षण अधिकारी नानासाहेब यांच्या नजरेतून ही गोष्ट कशी सुटले? त्यांच्या मनात पाल चुकचुकलीच. त्यांनी गटशिक्षण अधिकाऱ्यांना पेपर पाहायला मागितले. गटशिक्षण अधिकारी पेपर घेऊन सांगलीला गेले.

पेपरमधील एवढे सुवाच्च अक्षर, काना, मात्रा, वेलांटी, स्वल्पविराम, पूर्णविराम जिथल्या तिथे पाहून ते अचंबित झाले. पण कुणाचे कौतुक करतील, ते नानासाहेब कसले! त्यांना शंका आलीच. कदाचित या मुलाचे सर्वच पेपर शिक्षकांनी लिहिले नसतील कशावरून? त्यांनी गटशिक्षण अधिकाऱ्यांना सांगितले, “संबंधित विद्यार्थ्यांच्या गृहपाठाच्या वह्या- मागील परीक्षांचे पेपर आणि इतर लिखाणाच्या वह्या, ज्यामध्ये तो उतारा वगैरे लिहीत होता त्या वह्या घेऊन, त्याच्या वर्गशिक्षकास माझ्याकडे ऑफिसमध्ये पाठवा.”

गटशिक्षण अधिकाऱ्यांनी तसे पत्र मला दिले. त्यांनी ‘फक्त सोमवारीच या’ म्हणून सांगितले होते. मी गोरक्ष पाटीलचे जुने पेपर, गृहपाठाच्या वह्या घेतल्या, त्याच्या घरी जाऊन त्याच्या रोजच्या लिखाणाच्या तीन-चार विषयांच्या वह्या घेतल्या आणि सोमवारी सांगली गाठली.

एसटीतून जाताना मी गोरक्षच्या वह्या सहजपणे चाळत होतो. त्यातील मराठी विषयाची वही चाळता-चाळता एका मजकुरावर माझे लक्ष केंद्रित झाले. पानभर हा मजकूर लिहिला होता आणि नंतर त्यावर पूर्ण पानभर फुली मारली होती व मजकूर खोडला होता.

त्या पानावर लिहिले होते, ‘सुगंधा सोनावणे मला खूप आवडते. किती छान आणि सुंदर मुलगी आहे! तिचा चेहरा माझ्या घरातील लक्ष्मीच्या फोटोसारखा देखणा आहे. ती बोलते किती गोड! ती अभ्यासासाठी माझी पुस्तके मागून घेते, तेव्हा मला फार आनंद होतो. तिने घेतलेली पुस्तके मला परत मागावीशी वाटत नाहीत. तिचे वडील खूप दारू पितात याचे मला फार वाईट वाटते. मी मोठा झाल्यावर सुगंधाशीच लग्न केले असते, पण माझी

आणि तिची जात आडवी येते. तिला सुंदर सुंदर कपडे घेऊन द्यावेसे वाटतात, पण नकोच! भीती वाटते की, ती ते कपडे घेणार नाही... तिचे आईवडील काय म्हणतील? ही ब्यादच नको. फक्त सुगंधाकडे पाहत बसणे चांगले.’

असा पानभर मजकूर लिहिला होता व पुन्हा खोडलाही होता. सुगंधा ही माझ्याच वर्गातील म्हणजे, इयत्ता सातवीतील विद्यार्थिनी होती. तीही देखणी आणि हुशार होती. दोघांचेही वय १४ वर्षांचे होते.

शिक्षणाधिकारीसाहेबांनी पेपरमधील आणि वह्यांतील हस्ताक्षर पाहिले. जुने पेपर पाहिले. गृहपाठ लक्षपूर्वक पाहिले. नानासाहेब म्हमाणेसाहेब फार खूष झाले. त्यांनी माझे अभिनंदन केले. हा मुलगा किती हुशार आहे, हे मी त्यांना सांगितले. त्यांनाही कौतुक वाटले. त्यांनी क्लार्कला बोलावून मुख्याध्यापकांच्या नावे, वर्गशिक्षक म्हणून माझ्या नावे, इतर विषयशिक्षकांच्या नावे आणि गोरक्ष पाटील याच्या नावे अभिनंदनाचे एकेक पत्र टाईप करायला सांगितले आणि माझ्याशी हस्तांदोलन करून ती पत्रे माझ्या हातात दिली.

गोरक्ष सातवीच्या केंद्र परीक्षेत जिल्ह्यात पहिला आणि स्कॉलरशिपच्या परीक्षेतही जिल्ह्यात पहिला आला. शाळेला अभिनंदनाची पत्रे शिक्षण अधिकारी, शिक्षण उपसंचालक (कोल्हापूर) यांनी पाठवली.

त्याने सातवी पास होताच विटे येथे हायस्कूलला अॅडमिशन घेतली. तेथे तो कसाबसा सहा महिने शिकला. पुढे त्याचे आई-वडील त्याला घेऊन केरळ राज्यात निघून गेले. एका हुशार मुलाचे शिक्षण अर्धवट राहिले याची चुटपुट मात्र माझ्या मनाला लागून राहिली.

रघुराज मेटकरी
विटा, जि. सांगली
Mob.: 9850482153

प्रास्ताविक

अनुवाद हे शास्त्र आहे की कला, अनुवादाची नेमकी व्याख्या आणि स्वरूप किंवा श्रेष्ठ अनुवादाची लक्षणे वगैरे अॅकॅडेमिक बाबींचा विचार करण्यापूर्वी एक गोष्ट नमूद करणे अगत्याचे वाटते. ती म्हणजे, अनुवाद ही एक अतिशय महत्त्वाची वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक घटना असते. मागच्या शतकाच्या मध्यावर मर्दकरांनी 'आपले साहित्य परपुष्ट आहे, पण पुरेसे परपुष्ट नाही' असे म्हटले होते; त्या 'परपुष्ट'तेला (म्हणजे स्वतंत्र सर्जनशील साहित्याला) त्वरणात्मक आयाम किंवा सोप्या भाषेत वाढती गती आणि बळ देण्यासाठी 'परभाषांतील उत्तमोत्तम साहित्यकृतींचे उत्तमोत्तम अनुवाद' होणे गरजेचे असते. यात दोनदा वापरलेला 'उत्तमोत्तम' हा शब्द दोन्ही ठिकाणी सारखाच महत्त्वाचा आहे, हे लक्षात घ्या. केवळ लोकप्रिय आहेत आणि उत्तम व्यवसाय करतील म्हणून परभाषांतील दुय्यम साहित्याचा उत्कृष्ट अनुवाद करत राहिल्याने ती सकारात्मक परपुष्टता येणार नाही आणि केवळ जे परभाषिक साहित्य श्रेष्ठ आहे त्याचा कमकुवत व अतिसामान्य अनुवाद करूनही ती बलदंड परपुष्टता येणार नाही. मुद्दा अर्थातच केवळ परपुष्टतेचा नाही; तर एकूणच उत्तम अनुवादसंस्कृतीमुळे वाचक, लेखक आणि एकूण साहित्यक्षेत्राला होणाऱ्या लाभांचा आहे. 'उत्तम अनुवादसंस्कृती' हा शब्दप्रयोग मला इथे महत्त्वाचा वाटतो. एक मौलिक वाङ्मयीन कार्य या भावनेने अनेकविध भाषांतील सर्व प्रकारच्या आणि दर्जाच्या उत्तमोत्तम साहित्यकृतींचे प्रतिभावंत, सर्जनशील व सक्षम लेखकांनी केलेले उत्कृष्ट अनुवाद मोठ्या प्रमाणावर आणि सातत्याने येत राहणे याला मी 'उत्तम अनुवादसंस्कृती' असे म्हणून. पण नाही, यात आणखी काही घटक जोडायला हवेत. असे अनुवाद मोठ्या प्रमाणावर वाचले जाणे, विकले जाणे, चर्चेत राहणे आणि त्यांची उत्तम समीक्षा होणे हेही 'उत्तम अनुवादसंस्कृती'साठी अगत्याचे आहे.

एकूणातच अनुवाद करताना अनुवादकापुढे 'शब्दशः अनुवाद' आणि 'आशयानुवर्ती अनुवाद' हे दोन पर्याय असून बहुतेक जाणकार आणि मीमांसक शब्दशः अनुवादापेक्षा 'आशयानुवर्ती' अनुवादाचे महत्त्व सांगतात,

मराठीतले अनुवाद : एक लेखाजोखा

'अनुवाद' या प्रक्रियेविषयी जनमानसात जागृती व्हावी आणि आवड वाढावी या हेतूने पुढील महिन्यापासून एक सदर सुरू करित आहोत. या सदरात दहा मान्यवर प्रत्येकी दोन लेख लिहितील. 'मला भावलेला अनुवाद' आणि 'मी केलेला अनुवाद' असे ते दोन लेख असतील. या सदराच्या समन्वयाचे काम संजय भास्कर जोशी करणार आहेत, म्हणून या सदराची पार्श्वभूमी तयार करणारा हा लेख प्रसिद्ध करित आहोत. पुढील तीन महिन्यांत अनुक्रमे संजय भास्कर जोशी, गणेश विसपुते व मिलिंद चंपानेरकर या सदरात लिहिणार आहेत- संपादक

असे दिसते. याबाबत श्री.म.माटे यांचे उद्गार मननीय आहेत. माटे म्हणतात, 'एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत आले आहे की नाही, एवढेच भाषांतराच्या कामी पाहावे. दोन्ही बाटल्यांची काच सारख्याच वाणाची आणि आकाराची असली पहिजे, असा आग्रह धरण्यात काही मतलब नाही.'

बऱ्याच वेळा उत्तम अनुवादासाठी दोन उपमा दिल्या जातात. एक आहे स्वच्छ काचेची आणि दुसरी रंगभूमीवरील अभिनेत्याची. काचेवर काही धूळ, घाण वगैरे असेल तरच काचेचे अस्तित्व दिसते; तसेच अनुवादकाचे अस्तित्व त्यातल्या उणिवांमुळेच दिसावे, अन्यथा अनुवादक अदृश्य असावा असे म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे अनुवादक हा रंगभूमीवरील अभिनेत्यासारखा असतो, असेही म्हटले जाते. तो जे सांगतो, ते दुसऱ्या कुणी लिहिलेले असते; पण ते त्याचेच आहे, मूळचेच आहे असे त्याला भासवायचे असते. म्हणजे अनुवादामध्ये

अदृश्यत्वाचे मोल दुहेरी असते. एकीकडे अनुवादक त्याच्या आशय आणि शैलीबाबत स्वतः अदृश्य असायला हवा; म्हणजे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची, विचारांची आणि शैलीची सावली अनुवादावर मुळीच पडता कामा नये. त्याचबरोबर अनुवाद इतका अस्सल हवा की, मूळ लेखक कुणी वेगळा आहे, हे समजूच नये. तोच अदृश्य व्हावा. अनुवादाबाबत काही महत्त्वाचे मुद्दे इथे मांडत आहे :

१. गाभ्याचा आशय पोचवणे : मूळ साहित्यकृतीचा आशय अचूकपणे पोचवणे, हे अर्थातच कोणत्याही अनुवादात सर्वप्रथम आणि सर्वाधिक महत्त्वाचे असते. त्यासाठी अनुवादकाचे दोन्ही भाषांतर प्रभुत्व तर हवेच, पण त्याचे वाङ्मयीन आकलन उत्तम हवे. मूळ पुस्तकाला अभिप्रेत असलेली आशयसूत्रे आणि मूळ पुस्तकाचे गाभ्याचे प्रतिपादन अनुवादकाला अचूकपणे समजायला हवे. अन्यथा, मूळ पुस्तकातील शब्दाशब्दाचे अचूक भाषांतर करूनही आशय मात्र हरवून जाऊ शकतो.

२. संस्कृती आणि पर्यावरणाचे भान : मूळ आशयानंतर किंवा गाभ्याच्या प्रतिपादनानंतर अनुवादकाने मूळ साहित्यकृतीतील पर्यावरणाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ- एकोणिसाव्या शतकातल्या फ्रान्सची पार्श्वभूमी असलेल्या कादंबरीचे भाषांतर करताना त्या काळातले फ्रान्समधले लोकजीवन, चालीरीती, मानसिकता यांची जाण अनुवादकाला असायला हवी. उत्तम अनुवाद ही अतिशय अवघड आणि दुर्मिळ गोष्ट आहे ती याचकरता. उदाहरणार्थ- एखाद्या फ्रेंच स्त्रीचे आत्मचरित्र अनुवादित करताना त्यात 'म्हटलंच आहे ना, अरे संसार संसार, जसा तवा चुल्ल्यावर, तसे झाले माझ्या जीवनाचे' यांसारखे वाक्य प्रभावी वाटले तरी ते मूळ पुस्तकावर अन्याय करणारे ठरेल. किंवा एखाद्या अमेरिकन कादंबरीतल्या "D\$ay and night at war" अशा नावाच्या प्रकरणाला मराठी अनुवादात 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' असे काव्यात्म नाव दिले तर तेदेखील अनावश्यक संदर्भ देऊन हानिकारक ठरेल.

३. मूळ भाषेचे ज्ञान आणि अनुवादाचा अनुवाद : अनुवाद मूळ साहित्यकृतीचे (म्हणजे ती मुळात ज्या भाषेत लिहिली गेली त्याच भाषेत) वाचन करून करणे, हा अर्थातच सर्वोत्तम मार्ग. कारण मूळ साहित्यकृतीचा दुसऱ्या एखाद्या भाषेत केलेला अनुवाद वाचून त्याचा अनुवाद केला असता, त्या पहिल्या अनुवादकाच्या चुका किंवा त्याची छाप अशा अनुवादात येणे शक्य असते.

४. अनुवादाचे संक्षिप्तीकरण : मूळ भाषेतल्या पुस्तकावरून अनुवाद करताना काही वेळा अनुवाद संक्षिप्त करण्याच्या प्रयत्नात आशयाची ओढाताण होऊ शकते. त्यामुळे हा प्रकार टाळलेलाच बरा. कोणता भाग घ्यावा आणि कोणता गाळावा याचा निर्णय मूळ लेखकालाच (कदाचित) घेता येऊ शकेल, तेव्हा असे संक्षिप्त अनुवाद करण्यापेक्षा कथानकाचा किंवा आशयाचा सारांश देणारे पुस्तक तशा उल्लेखासह करावे, हे बरे.

५. अतिरेकी मराठीकरण : अनुवाद करताना काही परभाषिक शब्द जर मराठीत रोजच्या वापरात प्रचलित आणि मराठी साहित्यात रूढ असतील, तर ते तसेच राहू देणे आवश्यक असते. म्हणजे काही शब्दांचे ओढाताण करून शोधलेले/वापरलेले मराठी प्रतिशब्द अनुवादाचा ओघ बिघडवतात. यासाठी मुळातूनच मराठीत लिहिलेल्या पुस्तकात जर हे परभाषीय शब्द सर्रास वापरले जात असतील, तर मराठी अनुवादात ते आल्यास हरकत नसावी. टेबल, हॉटेल, सिनेमा, शर्ट, पेन, फोन यांसारखे शब्द मूळ मराठी लिहितानादेखील परके वाटत नाहीत. विशेषतः संवादांचा अनुवाद करताना मराठीत बोलताना आपण 'मी तुला भ्रमणदूरध्वनी करेन' किंवा 'तुझी लेखणी मला देतोस का?' असे बोलत नाही. अशा वेळी अनुवादात मराठीचा अड्डाहास वाचकाला त्रासदायक ठरू शकतो.

६. अनुवादित पुस्तकाचे शीर्षक : पुस्तकाचे नाव हा पुस्तकाचा एक महत्त्वाचा भाग असतो. शक्यतो मूळ नावच शीर्षकस्थानी कायम ठेवणे श्रेयस्कर, कारण शीर्षकामध्ये अनेक अर्थव्यूह आणि अर्थवलये गर्भित असतात. मूळ लेखकाने आपल्या साहित्यकृतीचा सर्वांगीण विचार करून ज्या पद्धतीने वाचकाने पुस्तकाला सामोरे जावे असे वाटते, त्यानुसार शीर्षक योजले असते. त्या सगळ्याचे यथार्थ भाषांतर होणे कठीण असते. हेमिंग्वेच्या 'ओल्ड मॅन अँड द सी'चा अनुवाद पु.ल.देशपांडे यांनी 'एका कोळियाने' या नावाने केला, त्या शीर्षकात भिंतीवरच्या कोळ्याची अर्थच्छटा मिसळली गेल्याने नको ते संदर्भ चिकटले.

७. ओळींच्या मधल्या आशयाचा अनुवाद : साहित्यशास्त्रात 'ध्वनी' संकल्पनेला खूप अर्थ आहे. ध्वनित होणारा अर्थ किंवा ध्वन्यर्थ साहित्यकृतीला निराळीच उंची देतो. कित्येक वेळा अशा दोन ओळींच्या मध्ये सुचवलेला आशय (*suggested between the lines*)

अनुवादित कसा करावा, हा मोठाच प्रश्न असतो. त्यासाठी पदरची वाक्ये टाकली, तर त्यातल्या सूचकतेचा (subtly) बळी जातो आणि केवळ लिहिलेल्या शब्दांचे भाषांतर केले, तर तो सुचवलेला आशयच हरपून जायची भीती असते. अशा वेळी अनुवादक कोणता मार्ग वापरतो, ते तपासणे महत्त्वाचे असते.

८. भाषेवरचे प्रभुत्व : मूळ साहित्यकृतीचा आशय पोचवणे हे जरी अनुवादाचे मुख्य काम असले, तरी अनुवादात मराठीचा डौल आणि सौंदर्य यांचा बळी देऊन ते साधणे उत्तम अनुवादाला मारक ठरते. मराठी भाषेला मोठी परंपरा असून काही शब्द, वाक्यप्रचार, वाक्यरचना भाषेचे सौंदर्य वाढवतात; तर काही शब्दरचना साधेपणाने आशय पोचवतात.

९. रूपांतर, स्वैर अनुवाद आणि वाङ्मयचौर्य : मूळ पुस्तकातले पर्यावरण, संस्कृती व जीवनशैली आणि लोकजीवनातले संदर्भ मराठी वाचकाला फारच परके वाटल्याने महत्त्वाचा वाटलेला गाभ्याचा आशयच जर पोचणार नसेल; तर काही अनुवादक रूपांतराचा मार्ग स्वीकारतात. म्हणजे जेव्हा पर्यावरण, घटनास्थळे, पात्रांची नावे आणि एकूण पर्यावरण बदलून मूळ साहित्यकृतीचा अनुवाद केला असतो; तेव्हा त्याला रूपांतर म्हणायचे. इथे दोन प्रश्न उद्भवतात. पहिले म्हणजे, स्वैर अनुवाद आणि रूपांतर यांत फक्त स्थळे व पात्रांची नावे बदलण्यापुरत्याच भेद असतो का? आणि दुसरे म्हणजे, रूपांतरात मूळ साहित्यकृतीपासून नेमका किती बदल अभिप्रेत असतो? यात केवळ तांत्रिक मुद्दा नाही; तर तात्त्विक, आर्थिक आणि नैतिक मुद्दादेखील गुंतलेला आहे. रूपांतर करताना जर केवळ पात्रांची आणि स्थळांची नावे बदलली, पण बाकी घटना-संवाद-वर्णने जशीच्या तशी अनुवादित केली; तर त्याला अनुवाद म्हणावे का रूपांतर, हा केवळ वर्गीकरणाचा प्रश्न नाही. अनुवाद केल्यावर मूळ लेखकाची परवानगी तर लागतेच, पण मूळ लेखकाला रॉयल्टी द्यावी लागते. मग अशा वेळी पात्रांची नावे आणि काही जुजबी बदल करून अमुक पुस्तकाचे रूपांतर असे म्हणून छापले तर रॉयल्टी चुकवता येते काय, हा कळीचा प्रश्न आहे. अनुवादक आणि प्रकाशकाची नैतिकता या संदर्भात मोलाची ठरते.

१०. अनुवादाची समीक्षा : मराठीत अनुवादाची संकल्पनात्मक किंवा उपयोजित समीक्षा फारशी झाल्याचे दिसत नाही. जी काही वर्तमानपत्री/मासिकांतील समीक्षा

येते, तीदेखील अनुवादावर अन्याय करणारीच असते. कारण बहुसंख्य वेळा ही समीक्षा मूळ पुस्तकातील आशय (खरे तर बहुतेक वेळा कथानकच) देऊन शेवटी अनुवादाविषयी '...यांनी ओघवत्या भाषेत अनुवाद केला आहे' असे एखादेच वाक्य देऊन संपते. हा त्या अनुवादावर आणि अनुवादकावर मोठाच अन्याय असतो. वास्तवात अनुवादित पुस्तकाची समीक्षा करताना अनुवादाची शैली, अनुवादकाने आशय पूर्ण पोचवला आहे का, अनुवादातल्या समस्या वगैरे बाबींवर फोकस ठेवला पाहिजे. समीक्षकाने शक्यतो मूळ पुस्तक वाचून काही भागाची प्रत्यक्ष तुलना करून अनुवादाविषयी लिहिले पाहिजे.

मराठीतले अनुवाद : एक दृष्टिक्षेप

अनुवाद हे एक महत्त्वाचे सांस्कृतिक कार्य आहे. अधिकाधिक अनुवाद होणे हे त्या भाषेची, समाजाची आणि संस्कृतीची उन्नती होण्यासाठी महत्त्वाची घटना आहे. जी.ए.कुलकर्णी, पु.ल.देशपांडे, विजय तेंडुलकर यांच्यासारख्या अव्वल दर्जाच्या अनेक सर्जनशील लेखकांनी अनेक पुस्तकांचे अनुवाद आवर्जून केले, ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे. अनुवादकार्याचे महत्त्व अधोरेखित करताना 'फाउस्ट'च्या अनुवादाच्या प्रस्तावनेत विंदा करंदीकर म्हणतात, 'हा बिकट ग्रंथ मराठीत आणण्याचे साहस मी ज्या श्रद्धेच्या जोरावर केले, त्या श्रद्धेचा उच्चार या ठिकाणी केला तर ते अप्रस्तुत ठरणार नाही : मराठीतील प्रत्येक सुशिक्षित लेखकाने जागतिक वाङ्मयातील निदान दोन ग्रंथ तरी आपल्या भाषेत आणणे हे त्याचे कर्तव्य आहे, असे मी मानीत आलो आहे.' विंदांनी व्यक्त केलेले हे विचार महत्त्वाचे आहेत.

मराठीत झालेल्या अनुवादांच्या आढाव्याबाबत थोडे सविस्तर सांगायला हवे. सन १९९८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने डॉ.वीणा मुळे यांनी संपादित केलेला 'मराठी अनुवाद ग्रंथसूची' हा बृहद् ग्रंथ प्रकाशित केला. डॉ.वीणा मुळे यांनी केलेले हे काम अचाट आहे. त्यांनी केलेली ही सूची हे संशोधनाची शिस्त आणि विश्लेषणातले सर्जन यांचे उत्तम उदाहरण आहे. या बृहद् ग्रंथात ललित आणि ललितेतर साहित्याच्या अनुवादांचा अगदी विस्तृत आढावा घेतला आहे. जिज्ञासू वाचकांनी आणि अभ्यासकांनी अगदी आवर्जून वाचावा

असा तो डबल डेमी आकाराचा ८६२ पानी ग्रंथ आहे. वीणा मुळे यांच्या या सूचीचा संख्याशास्त्रीय अभ्यास केला असता, मागच्या शतकात झालेल्या भाषांतराबाबत खालील निरीक्षणे आढळतात :

१. सर्वाधिक भाषांतरे कादंबऱ्यांची झाली आहेत, तर त्याखालोखाल कथांची भाषांतरे झालेली दिसतात. (अनुक्रमे ३८ टक्के आणि १५ टक्के)

२. इंग्रजी, संस्कृत आणि अमेरिकन पुस्तकांची सर्वाधिक भाषांतरे झाली आहेत. (अनुक्रमे २३ टक्के, ११ टक्के आणि ९ टक्के) .

३. एकेका भारतीय भाषेपेक्षा किती तरी अधिक पर्तींनी इंग्रजी आणि अमेरिकन पुस्तकांची भाषांतरे झाली आहेत. भारतीय भाषापैकी संस्कृत, बंगाली, हिंदी, गुजराती आणि कन्नड याच पाच भाषांतून सर्वाधिक भाषांतरे झाली आहेत. (पाचही मिळून एकूण ३२ टक्के).

४. दाक्षिणात्य भाषांचा विचार केला असता, एकट्या कन्नडमधून १२५ पुस्तके मराठीत आली; पण उरलेल्या तमिळ, तेलुगू आणि मल्याळम या तीन भाषांतून मिळून केवळ ३७ पुस्तके मराठीत आली आहेत. (याचे कारण उमा कुलकर्णी यांच्यासारखी समर्थ आणि ऊर्जावान अनुवादक असेल काय?) पण त्यातही बारकाईने पाहिले तर दिसते की, १२५ कन्नड पुस्तकांपैकी ७७ चरित्रे-आत्मचरित्रे आहेत. तमिळ आणि तेलुगूतून मात्र प्रत्येकी एकेकच चरित्र अनुवादित झाले आहे.

मराठीत अनुवाद करणाऱ्या अनुवादकांकडे दृष्टिक्षेप टाकला; तर कुमुदिनी रांगणेकर, भा.रा.भागवत आणि भा.वि.वरेकर यांनी सर्वाधिक अनुवाद केले आहेत, असे दिसते. कुमुदिनी रांगणेकर यांनी १०३ अनुवाद केले, तर भा.रा.भागवत यांनी ६६ आणि वरेकरांनी ५६ अनुवाद केले. त्या खालोखाल ह.अ.भावे यांनी ५५, तर भाऊ धर्माधिकारी यांनी ४४ अनुवाद केले.

याचबरोबर विजय तेंडुलकर २५, मंगेश पाडगावकर १५, पु.ल.देशपांडे १२, उमाकांत ठोंबरे १४, शांता शेळके १४, अनंत काणेकर १३, ना.सी.फडके १२, ह.ना.आपटे ८, चंद्रकांत काकोडकर ८, वि.वा.शिरवाडकर ७; याशिवाय स्वतंत्र आणि सर्जनशील लेखन करणाऱ्या लेखकांनीही आवर्जून अनुवाद केले आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

‘मायमराठी’ या अनुवादाला वाहिलेल्या मासिकाचे २००८ पासूनचे अंक मिळाले. त्यांत २००४ ते २०१२ या

काळात प्रकाशित झालेल्या एकूण ९४३ पुस्तकांची यादी दिली आहे. त्या यादीचे संगणकावर केलेल्या विश्लेषणाच्या आधारे असे दिसते की, मागच्या शतकात कादंबरी आणि कथा (अनुक्रमे ३८ टक्के आणि १५ टक्के) यांचे अनुवाद एकूण अनुवादाच्या निम्मे होते, ते आता ३६ टक्के झाले आहेत; तर इतर (म्हणजे विज्ञान, माहिती आणि प्रेरणादायी) पुस्तके मागच्या शतकात फक्त ७ टक्के होती, ती आता ३६ टक्के इतकी झाली आहेत. ही आकडेवारी कल दाखवायला पुरेशी आहे, असे मला वाटते. वाचकांना आता अधिकाधिक ‘उपयुक्ततावादी’ पुस्तकेच आवडतात, असे या आकडेवारीवरून दिसते. (अर्थात ही यादी सर्वसमावेशक नाही, हे इथे गृहीत धरले आहे.)

या ९४३ पुस्तकांच्या यादीतील जवळजवळ सव्वातीनशे म्हणजे एक-तृतीयांश अनुवाद एकट्या मेहता प्रकाशनाने प्रकाशित केले आहेत, तर साकेत व पद्मगंधा प्रकाशनाने प्रत्येकी ४०-५०, तर पॉप्युलर आणि रोहन प्रकाशनाने तीसेक अनुवाद प्रकाशित केले आहेत.

अनुवादांचे गुणात्मक संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

आता या संख्यात्मक विश्लेषणानंतर गुणवत्तेचे संख्यात्मक विश्लेषण करायचा प्रयत्न करू या. म्हणजे, जे अनुवाद झाले, त्या मूळ पुस्तकांची गुणवत्ता काय होती त्याचा तपास करू या. त्यासाठी नमुना म्हणून मागच्या शतकातील कादंबरी हा साहित्यप्रकार घेऊ या. एकूण १४९७ कादंबऱ्यांचे भाषावार विश्लेषण असे आहे :

१. आजवर एकूण सुमारे ११० लेखकांना साहित्यासाठीचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचा सर्वोच्च मानला गेलेला नोबेल पुरस्कार मिळाला आहे. त्यांत सर्वाधिक १२ वेळा हा पुरस्कार फ्रेंच साहित्यिकाला तर अमेरिकेला ९ वेळा, इंग्रजीला ९ वेळा, स्वीडन व जर्मनीला प्रत्येकी ८ वेळा आणि इटलीला ६ वेळा हा पुरस्कार मिळाला आहे. वास्तवात या नोबेल पारितोषिकविजेत्या साहित्यिकांची बहुसंख्य पुस्तके अनुवादित व्हायला हवी होती. परंतु लोकप्रिय आणि रेसी थ्रिलर लिहिणाऱ्या लेखकांची पुस्तके मोठ्या प्रमाणावर अनुवादित झाली आहेत, पण या नोबेलविजेत्या लेखकांची मात्र अगदीच कमी पुस्तके अनुवादित झालेली दिसतात. उदाहरणार्थ- फ्रेंच साहित्यिकांना १४ वेळा हा पुरस्कार मिळाला म्हणजे त्या लेखकांची किमान दीडशे पुस्तके असतील, पण मराठीत मात्र केवळ सात अनुवाद झाले आहेत. (फक्त काम्यु,

बेकेट आणि अनातोल फ्रान्स याच तीन लेखकांची) तसेच चित्र इतर भाषांबाबत दिसते.

२. भारतीय भाषांतल्या साहित्याच्या अनुवादात मात्र अनेक भाषांतील साहित्य अकादमी पुरस्कारविजेत्या पुस्तकांची संख्या लक्षणीय आहे. (ते काम अर्थातच स्वतः साहित्य अकादमीने पुढाकार घेऊन केले आहे, हे त्याचे कारण असावे) अर्थात त्यातही पंजाबी, हिंदी, गुजराती, कन्नड अशा निवडक भारतीय भाषांतीलच साहित्य अकादमी पुरस्कारविजेती पुस्तके अनुवादित झालेली आहेत.

३. बरे, नोबेल पुरस्कारविजेते लेखक बाजूला ठेवून क्लासिक समजले गेलेले साहित्यिक बघितले तरी फारसे आशादायक चित्र दिसत नाही. ऑस्कर वाइल्ड, सॉमरसेट मॉम, जॉर्ज ऑर्वेल, आर्थर कोस्टर, डी.एच.लॉरेन्स, थॉमस हार्डी यासारख्या श्रेष्ठ लेखकांचीही प्रत्येकी एक-दोन, फार तर एका हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकीच पुस्तके अनुवादित झाली आहेत. याउलट जेम्स हॅडले चेस ४१, अंगाथा ख्रिस्ती १३, आर्थर कॉनन डॉयल २०, इयान फ्लेमिंग ९, रेनॉल्ड्स २९, ज्यूल व्हर्न २७, जोनाथन स्विफ्ट १५, यासारख्या लोकप्रिय लेखकांची पुस्तके मोठ्या प्रमाणावर अनुवादित झाली आहेत.

एकूणात डॉ.वीणा मुळे यांच्या सूचीच्या आधारे मागच्या शतकापर्यंतच्या अनुवादित पुस्तकांच्या गुणवत्तेचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले असता असे दिसते की, मराठीत मुख्यतः खपतील अशा पुस्तकांचा अनुवाद करण्याकडेच जास्त कल आहे. मराठी साहित्यविश्व जगातल्या श्रेष्ठ साहित्याने समृद्ध करावे, असे प्रयत्न तुलनेने फारच कमी आहेत.

आता असेच विश्लेषण एकविसाव्या शतकातील २००४ ते २०१२ या काळातील अनुवादांचे करू या. इथे कथात्म साहित्यापेक्षा माहितीपर साहित्याचे अनुवाद जास्त झाले आहेत, असे प्रथमदर्शनीच दिसून येते. कथात्म साहित्यात कादंबऱ्यांचे प्रमाण जास्त असले तरी एकूण ललित साहित्याचेच प्रमाण ओसरले आहे. विशेष म्हणजे, कविता आणि नाटकांचे प्रमाण अत्यल्प झालेले दिसते.

याच काळात पद्मगंधा प्रकाशनाने अंगाथा ख्रिस्ती या विख्यात रहस्यकथा लेखिकेच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद मधुकर तोरडमल यांच्याकडून करवून घेतले. तसेच रोहन प्रकाशनाने सत्यजित राय यांच्या फेलुदा या नायकाच्या

रहस्यकथांचे आणि शरदिंदू बंदोपाध्याय यांच्या 'फेलुदा' या नायकाच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद करून घेतले. रोहन प्रकाशनाने आर.के.नारायण यांच्या इंग्रजी कादंबऱ्यांचे अनुवाददेखील अशोक जैन, सरोज देशपांडे या ज्येष्ठ लेखकांकडून करवून घेतले. साकेत प्रकाशनाने याच काळात अनेक नोबेल, बुकर, अकादमी पुरस्कारप्राप्त पुस्तकांचे अनुवाद प्रकाशित केले. त्यांत ब्लाइन्डनेस (ज्युसे सारामागु), स्नो (ओन्हान पामुक), किम (रुदयार्ड किपलिंग), कॅचर इन द राय (जे.डी. सॅलिंगर), डिसग्रेस (कोएट्झी) वगैरे अनेक श्रेष्ठ पुस्तकांचा समावेश आहे. पद्मगंधा प्रकाशनानेही अंगाथा ख्रिस्ती या लोकप्रिय कादंबरीकाराच्या कादंबऱ्यांबरोबरच अनेक श्रेष्ठ पुस्तकांचे अनुवाद केल्याचे दिसते.

अनुवादाचा दर्जा

अनुवादाची फारशी गंभीर समीक्षा मोठ्या प्रमाणावर आपल्याकडे झाली नसली तरी स्फुट स्वरूपात काही लेखन झालेले आढळते. उदाहरणार्थ- 'मायमावशी'च्या २००८ च्या दिवाळी अंकात 'थोर लेखक अनुवादकाच्या भूमिकेत' या विभागात ना.सी.फडके, रा.भि.जोशी आणि वि.वा.शिरवाडकर यांनी केलेल्या अनुवादाची चिकित्सा प्रल्हाद वडे, राम पंडित आणि एकनाथ पगार यांनी केली आहे. विलास सारंग, भालचंद्र नेमाडे यांसारख्या ज्येष्ठ समीक्षकांनीही अनुवादाची चिकित्सक तपासणी केली आहे.

ना.सी.फडके यांच्या अनुवादांची प्रल्हाद वडे यांनी केलेली चिकित्सा एकूण मराठी अनुवादांची प्रातिनिधिक वाटावी इतकी नेमकी आहे. प्रल्हाद वडे यांनी फडक्यांच्या अनुवादाबाबत खालील निरीक्षणे नोंदवली आहेत :

१. जी.ए.कुलकर्णी जसे अनुवादात आपलीच शैली वापरतात तसेच ना.सी.फडकेही बहुतेक वेळा आपलीच शैली अनुवादात वापरतात.

२. बहुतेक वेळा फडके आपल्याला सोईची नसलेली वाक्ये, परिच्छेद- इतकेच काय, प्रकरणेच्या प्रकरणे गाळून अनुवाद आपल्या पद्धतीने 'बांधेसूद' करतात.

३. अनेक वेळा फडके मूळ पर्यावरणात नसलेले आणि रसविघ्नकारक मराठी शब्द घुसडून अनुवाद विद्रूप करतात. उदाहरणार्थ : मोपासाच्या 'नेकेलेस'मध्ये फडके यांनी 'आह! आमटी काय छान झाली आहे' असं

मराठीकरण केले आहे, किंवा सारोयानच्या कादंबरीचा अनुवाद करताना भारतीय धर्म-अध्यात्म यातल्या सत्त्वगुण, तमोगुण, मोक्ष वगैरे संकल्पना त्यांनी अनुवादात आणून मूळ आशयाला बाधा आणली आहे.

४. एकूणात, फडके यांनी केलेल्या अनुवादाने मराठीत काही उत्कृष्ट साहित्यकृतींची भर पडली, असे म्हणता येणार नाही. (अशी परखड मते मांडून प्रा.वडेर यांनी सहानुभूतीने शेवटी 'अर्थात त्यांनी केलेले कार्यही कमी महत्त्वाचे नाही' असे एक 'उत्तेजनार्थ पारितोषिका'सारखे वाक्य टाकले आहे. असो.)

प्रल्हाद वडेर यांचा हा अभिप्राय मुद्दाम विस्ताराने दिला, कारण तो बऱ्याच अंशी एकंदर मराठी अनुवादांना लागू पडतो. (अर्थातच काही सन्माननीय अपवाद ठळकपणे उठून दिसतात, याची नोंद घ्यायलाच हवी.) विख्यात लेखक पु.ल.देशपांडे यांनी केलेल्या हेमिंग्वेच्या 'द ओल्ड मॅन अँड द सी'च्या 'एका कोळियाने' या अनुवादाची चिकित्सा करताना विलास सारंग यांनीही अशाच प्रकारची चिकित्सक निरीक्षणे नोंदवली आहेत. विलास सारंग यांचे अनुवादविषयक विचार या दृष्टीने मोलाचे आहेत. या लेखात सारंग यांनी मूळ पुस्तकातील 'ही थॉट' हे पुनरुक्त होणारे शब्द, उद्गारचिन्हांचा व डॅशचा वापर आणि 'अँड' या अव्ययाचा वापर अशा वरवर गौण वाटणाऱ्या गोष्टींच्या चुकीच्या वापरामुळे संपूर्ण अनुवादात मूळ पुस्तकाचे गांभीर्य कसे नष्ट होते आणि अनुवाद विद्रूप होत मूळ लेखकावर कसा अन्याय करतो, हे सोदाहरण दाखवून दिले आहे. अनुवाद जर मूळ पुस्तकावरून केला नसेल, मूळ पुस्तकाच्या दुसऱ्या भाषेतील अनुवादावरून केला असेल, तर मूळ आशयाला कशी हानी पोचते त्याचे सोदाहरण विवेचन विलास सारंग यांनी गटेच्या 'फाउस्ट' या विख्यात नाटकाचा विंदा करंदीकरांनी केलेल्या अनुवादाच्या उदाहरणाने विशद केले आहे. (अक्षरांचा श्रम केला)

अतिरेकी मराठीकरणामुळेदेखील अनुवाद बिघडल्याची अनेक उदाहरणे देता येतील. याचे एक गमतीशीर उदाहरण टोनी मॉरिसन यांच्या 'बिलव्हेड' या गाजलेल्या कादंबरीच्या अनुवादात आढळते. त्यात एका पात्राचे नाव *Sixo* (सिक्सो) असे आहे. अनुवादिकेने त्याचाही अनुवाद 'सहावा' असा केला आहे. म्हणजे 'सहावा म्हणाला.... सहाव्याने असे केले..' खरे तर विशेषनामे तशीच ठेवणे गरजेचे असते. असो.

उत्तम अनुवादसंस्कृती

नॉर्वेमधल्या बुक क्लबने जगातल्या ५४ देशांतून १०० विख्यात लेखकांना सर्वाधिक महत्त्वाची वाटलेली १० पुस्तके कळवा, अशी मागणी केली होती आणि त्यांतून जगातल्या १०० सर्वश्रेष्ठ पुस्तकांची यादी तयार केली होती.

आता या यादीतल्या किती पुस्तकांचा अनुवाद झाला आहे, हे पाहणे आवश्यक आहे. या यादीत २९ इंग्रजी, ११ फ्रेंच, १० जर्मन, ९ रशियन, ६ स्पॅनिश, ५ इटालियन, ५ ग्रीक पुस्तके आहेत. यांतल्या काहींची मराठीत भाषांतरे, तर काही पुस्तकांची संक्षिप्त किंवा स्वैर रूपांतरे झालेली आहेत. ही जर जगातली श्रेष्ठ पुस्तके मानली जात असतील, तर किमान या पुस्तकांचा मुळाबरहुकूम उत्तम अनुवाद मराठीत होणे ही प्राथमिक गरज नाही का?

तेव्हा मराठीत 'उत्तम अनुवादसंस्कृती' निर्माण होण्यासाठी सर्वप्रथम अशा श्रेष्ठ पुस्तकांचे उत्तम अनुवाद होणे गरजेचे आहे. या प्रयत्नांना काहीएक दिशा देणे अगत्याचे आहे आणि सर्वांच्या प्रयत्नांत सुसूत्रता आणून अनुवादाचे काम व्हायला हवे. आधी म्हणल्याप्रमाणे 'उत्तम अनुवादसंस्कृती' म्हणजे 'जगातल्या उत्तमोत्तम पुस्तकांचे उत्तमोत्तम अनुवाद मराठीत होणे, ते मोठ्या प्रमाणावर विकले व वाचले जाणे; आणि त्यावर मोठ्या प्रमाणावर चिकित्सा होणे' असे अभिप्रेत आहे.

एकूण अनुवादसंस्कृती वाढवायची तर प्रकाशक, लेखक, जाणकार आणि विविध संस्थांनी एकत्र येऊन काम करायला हवे. ते अशक्य आहे, असे नाही. उत्तमोत्तम अनुवाद मराठीत येणे हे वाचक, लेखक, प्रकाशक या सर्वांनाच लाभदायक आहे, हे समजून काम करायला हवे. त्यात एकवाक्यता आणि सुसूत्रता आणून उत्तम अनुवादसंस्कृती निर्माण करणे अगत्याचे आहे. 'साधना'तर्फे अनुवादाविषयी मोठ्या प्रमाणावर जागरूकता, चर्चा आणि काम सुरू व्हावे याच हेतूने आम्ही हा उपक्रम सुरू करत आहोत.

संजय भास्कर जोशी

Mob.: 9822003411

sanjaybhaskarj@gmail.com

नुकत्याच झालेल्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये भारतीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणावर उलथापालथ झाली. सलग दहा वर्षे सत्तेवर असलेले युपीए सरकार पायउतार झाले. सत्ता बदल होईल, अशी अपेक्षा बऱ्याच जणांची होती; परंतु इतक्या मोठ्या प्रमाणात मोदीनामक लाट येईल आणि युपीए सरकारचा इतका मोठा पराभव होईल, याचा अंदाज फार थोड्यांना आला होता. काँग्रेस पक्षाला विरोधी पक्षाचे नेतृत्व करायला आवश्यक असणाऱ्या जागाही मिळणार नाहीत, यावर कुणाचा विश्वास बसला नसता. या सत्ताबदलामागची कारणमीमांसा अनेकांनी केली आहे, परंतु त्यापाठीमागचे अर्थकारण तपासून पाहायला हवे.

गेल्या दहा वर्षांत जे आर्थिक बदल झाले, त्याच्या अनुषंगाने भारतीय समाजरचनेत- विशेषतः वर्गीय रचनेत- आमूलाग्र बदल झाले. या बदलांनी येथील राजकारणाची परिभाषा बदलून टाकली. त्यामुळे भारतातला सत्ताबदल लक्षात घेताना गेल्या दहा वर्षांतील अर्थकारणाचा आढावा घेणे आवश्यक ठरेल.

युपीए सरकारच्या शेवटच्या काही वर्षांमध्ये सरकारला 'धोरण-लकवा' झाल्याचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. भाजपच्या निवडणूक प्रचारात- युपीए सरकारच्या निष्क्रियतेमुळे अर्थव्यवस्थेत गतिहीनता आली आहे, आर्थिक आघाडीवर सर्वत्र अंधकारमय चित्र आहे- असे दृश्य निर्माण करण्यात आले. परंतु आकडेवारी तपासून पाहिली तर असे आढळून येते की, २००४ ते २०१२ या कालखंडात युपीए सरकारची कामगिरी इतकी अंधकारमय नव्हती. सन २००४-०५ ते २०१३-१४ या काळात- विशेषतः २००४ ते २००८-०९ या काळात- आर्थिक वाढीचा दर अत्यंत वेगवान होता. शिवाय ही वाढ फक्त मूठभर लोकांपुरती मर्यादित नव्हती, तर बऱ्याच प्रमाणात समाजाच्या फार मोठ्या हिशाला आपल्या सोबत घेऊन त्यांचा एकूणच जीवनस्तर उंचावणारी होती, हे आता निरनिराळ्या अर्थतज्ज्ञांनी केलेल्या अभ्यासातून स्पष्ट होते आहे. किंबहुना, काही प्रमाणात तरी युपीए सरकारच्या आर्थिक यशाने त्या सरकारचा बळी घेतला, असे म्हणावे लागेल. या सर्वसमावेशक आर्थिक वाढीतून २०१३-१४ मध्ये २००४-०५ च्या तुलनेत मध्यमवर्ग- विशेषतः कनिष्ठ मध्यमवर्ग- मोठ्या प्रमाणात वाढला.

बदलते राजकारण आणि अर्थकारण

सन २००४-०५ ते २०११-१२ या काळात अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा घटक दारिद्र्यरेषेखालून सुटून कनिष्ठ मध्यमवर्गात दाखल झाला. एखादी व्यक्ती मध्यमवर्गीय झाली, हे कसे ठरवायचे? त्याचे निकष कोणते? हे प्रश्न समाजशास्त्रात न सुटणारे आहेत. मध्यमवर्ग हा एखाद्या अस्वलासारखा असतो. दिसला की लगेच ओळखता येतो, पण त्याची नेमकी व्याख्या करणे कठीण असते. अर्थशास्त्रात मात्र बऱ्याच वेळा धाडसाने का होईना, पण मध्यमवर्गाची नेमकी व्याख्या करण्याचे प्रयत्न होत राहिले आहेत.

अशी वाढ लोकांच्या महत्वाकांक्षा वाढवते आणि वैफल्यसुद्धा. आणि जो राजकीय पक्ष या भावना अचूक हेरतो, त्याला राजकीय फायदा होतो. या नवमध्यमवर्गात झालेली वाढ इतकी लक्षणीय होती आणि त्यांच्या वाढत्या महत्वाकांक्षा इतक्या धारदार होत्या की, निरनिराळ्या घोटाळ्यांत अडकलेल्या युपीए सरकारच्या मुळावरच ही वाढ बेतली, अशी मांडणी आम्ही करणार आहोत.

सुरुवातीला आपण युपीए सरकारच्या २००४-०५ ते २०१३-१४ या काळातील आर्थिक कारकिर्दीची तुलना त्यापूर्वीच्या एनडीए सरकारच्या कामगिरीशी करून पाहू.

लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे मैत्रिष घटक, ब्रिटिश कोलंबिया विद्यापीठाचे अशोक कोतवाल आणि दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे परीक्षित घोष यांनी 'इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल विकली'च्या १९ एप्रिल २०१४ च्या अंकात या दोन्ही सरकारच्या आर्थिक कामगिरीची तुलना केली आहे. त्या लेखातील आकडेवारी प्रस्तुत व्याख्यानात आधाराला घेतली आहे.

प्रथम आपण दोन सरकारच्या कारकिर्दीतील आर्थिक

वाढीच्या दराची तुलना करू. एनडीएच्या काळात आर्थिक वाढीचा दर ५.९ टक्के इतका होता, तर युपीएच्या काळातील आर्थिक वाढीचा दर ७.६ टक्के इतका होता. परंतु यासंदर्भात असे म्हणता येईल की, युपीए सरकार सत्तेत आले तेव्हा एकूणच जागतिक अर्थव्यवस्था जोमात होती. त्यामुळे त्या सरकारच्या पहिल्या काही वर्षांत तरी जो आर्थिक वाढीचा दर उंचावलेला दिसतो, तो प्रत्यक्ष युपीए सरकारच्या कामगिरीमुळे नसून एकूणच जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या तेजीचा भारताला फायदा झाला असावा. हे म्हणणे कितपत खरे आहे, हे तापासून बघू या.

एनडीएच्या काळातसुद्धा भारतातील आर्थिक वाढीचा वेग हा जागतिक आर्थिक वाढीच्या वेगापेक्षा अडीच टक्क्यांनी जास्त होता. युपीए सरकारच्या काळात हा फरक वाढला, तो साडेतीन टक्क्यांच्या वर गेला.

याचे अनेक फायदे झाले. एक फायदा असा झाला की, वित्तीय परिस्थिती सुधारली. एनडीएच्या काळामध्ये सार्वजनिक कर्जाचे वास्तविक एकूण देशांतर्गत उत्पादनाशी (REAL GDP) असलेले प्रमाण ५० टक्क्यांवरून ६१ टक्क्यांवर गेले होते, ते युपीएच्या काळात ४८ टक्क्यांवर आले. मूलभूत सोईवरील गुंतवणूक एनडीएच्या काळात GDP च्या ५ टक्के होती, ती युपीएच्या काळात ७ ते ८ टक्के एवढी वाढली. परकीय गुंतवणुकीचा ओघ युपीए सरकारच्या दुसऱ्या काळात सरासरी २६.२ दशकोटी डॉलर्स इतका होता, तर एनडीएच्या काळात हा आकडा सरासरी २.८ दशकोटी डॉलर्स होता. आर्थिक वाढीमुळे कर गोळा करण्याचे प्रमाण वाढून वित्तीय तूट GDP च्या ४.६ टक्के झाली. एनडीएच्या काळात हीच तूट ५.५ टक्के एवढी होती. मग असे असताना; एकूणच युपीए सरकारची आर्थिक कामगिरी असमाधानकारक आहे, हा भाजपचा अपप्रचार होता, तो मतदारांच्या गळी त्यांनी कसा उतरवला याचे उत्तर मैत्रिष घटक आणि त्यांचे सहकारी लेखक एकूण संस्थात्मक कमकुवतीमध्ये शोधतात.

युपीए सरकारचे मूलभूत क्षेत्रातील खासगी गुंतवणुकीबद्दलचे धोरण अत्यंत मैत्रीपूर्ण होते. त्यामुळे या क्षेत्रात गुंतवणूक वाढली. परंतु जर तुम्ही खाणी, तेल व भले मोठे बांधकाम प्रकल्प ही क्षेत्रे खासगी गुंतवणूकदारांसाठी खुली करणार असाल; तर साहाजिकच त्यांची कंत्राटे मिळवण्याकरता किंवा त्यावरील फायद्याचे प्रमाण वाढवण्यासाठी सरकारी अधिकाऱ्यांकडून आणि भ्रष्ट मंत्र्यांकडून कामे करून घेण्यासाठी खासगी

गुंतवणूकदारांची झुंबड उडेल, हे स्पष्ट आहे. असे होऊ नये म्हणून एक सक्षम संस्थात्मक चौकट उभी करणे आवश्यक होते आणि युपीए सरकारचे अपयश यातच दडलेले आहे, असे या लेखकांचे म्हणणे आहे. शिवाय आर्थिक वाढ जरी वेगाने झाली तरी तिचे योग्य नियोजन करणे युपीए सरकारला साधले नाही. उदा. - युपीए सरकारच्या काळात अन्नधान्याच्या महागाईचा दर हा एकूण महागाईच्या दरापेक्षा जास्त होता. विकासाचा दर वाढल्यामुळे उत्पन्न वाढले होते. वाढलेल्या उत्पन्नाचा परिणाम मागणी वाढण्यात झाला. वाढीव मागणीचा परिणाम स्थिर पुरवठ्यावर झाल्यामुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढू लागल्या. या किमतींचे नियोजन करणे युपीए सरकारला जमले नाही किंवा पुरवठा साखळी (supply chain) सक्षम करण्यासाठी ज्या सुधारणा करणे आवश्यक होत्या, त्यात ते सरकार कमी पडले. आणि मोदी सरकारलाही ते जमेल, असे दिसत नाही. या वाढीव किमतींचा फटका युपीए सरकारला बसला, असे मानले जाते. शिवाय आर्थिक वाढ होत असताना काही वैशिष्ट्यपूर्ण समस्या निर्माण होतात. त्या समस्या दूर करण्यासाठी शासनाला संस्थात्मक बदल करणे आवश्यक असते किंवा नव्या संस्था निर्माण करणे गरजेचे असते. उदा. - जमीन संपादित करण्याचा कायदा. याबाबतीत युपीए सरकार कमी पडले.

परंतु बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा वेध घेताना, या झपाट्याने झालेल्या आर्थिक वाढीतून जी वर्गीय रचना बदलली, त्या बदलाचासुद्धा धांडोळा घ्यायला हवा. तो आम्ही घेणार आहोत.

युपीएच्या काळात झालेल्या आर्थिक वाढीमुळे भारतातल्या दारिद्र्याच्या प्रमाणात झपाट्याने घट झाली. तेंडुलकर समितीने केलेल्या दारिद्र्याच्या अनुमानानुसार जायचे झाले, तर २००४-०५ ते २०११-१२ या काळामध्ये ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण वर्षाला २.३२ टक्क्यांनी कमी झाले. तर शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण वर्षाला १.६९ टक्क्यांनी कमी झाले. भारताच्या इतिहासामध्ये इतक्या मोठ्या वेगाने दारिद्र्यात घट कधीच झाली नाही. त्यानंतर नेमण्यात आलेल्या रंगराजन समितीच्या अनुमानाचासुद्धा हाच निष्कर्ष निघतो. सन २००९-१० ते २०११-१२ या काळात रंगराजन समितीच्या अनुमानानुसार, दारिद्र्यनिर्मूलनाचा वेग वर्षाला ४.५ टक्के इतका जोरदार राहिला. भास्कर दत्त आणि मनोज पांडा यांनी 'इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली'च्या ऑगस्ट

२०१४ च्या अंकातील लेखात भारतातील दारिद्र्य २००४-०५ ते २०११-१२ या काळात स्पष्टपणे घटल्याचे नमूद केले आहे. त्याचप्रमाणे या काळातील आर्थिक वाढीचा फायदा अर्थव्यवस्थेच्या तळाच्या घटकांनासुद्धा झाला, हेसुद्धा दाखवून दिले आहे.

अर्थतज्ज्ञांच्या मते, जर आर्थिक वाढीबरोबर आर्थिक विषमता वाढली तर आर्थिक वाढीचा उपयोग उतरंडीच्या तळाशी असणाऱ्या लोकांना होत नाही. म्हणून आर्थिक वाढ होताना तिचा दारिद्र्यनिर्मूलनावर काय परिणाम होतो याचेसुद्धा मूल्यमापन केले जाते. आर्थिक वाढीबरोबर जर उत्पन्नाच्या वाटपाच्या रचनेत काही बदल झाला नाही तरीसुद्धा दारिद्र्यनिर्मूलन होईलच. वास्तविक दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या प्रमाणाशी या अशा प्रकारच्या उत्पन्नाच्या वाटपाला स्थिर धरून, आर्थिक वाढीबरोबर होणाऱ्या दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या प्रमाणाशी तुलना केली तर आपल्याला आर्थिक वाढ ही किती प्रमाणात गरिबांच्या उपयोगाला पडली याचे मापक मिळू शकेल. समजा-उत्पन्न वाटपाची रचना स्थिर धरून, ५ टक्के आर्थिक वाढीबरोबर ३ टक्के दारिद्र्यनिर्मूलन होत असेल आणि

वास्तवात दारिद्र्यनिर्मूलनाचे प्रमाण ४ टक्के असेल, तर अशा प्रकारची आर्थिक वाढ गरिबांपर्यंत पोहोचली असे म्हणावे लागते. या निकषानुसार आर्थिक वाढ ही एकूण विषमता वाढवणारी नव्हती, असे भास्कर दत्त आणि मनोज पांडा यांची आकडेवारी दाखवते. म्हणजेच २००४-०५ ते २०११-१२ या कालावधीत जी आर्थिक वाढ झाली ती फक्त मूठभरांसाठी नव्हती; तर उत्पन्नाच्या उतरंडीतील जवळपास सर्व घटकांना सारख्या प्रमाणात, आर्थिक विषमता न वाढवता, न घटवता सोबत घेऊन जाणारी होती, हे स्पष्ट होते. यातून सर्वच आर्थिक गटांचा जीवनस्तर उंचावलेला दिसतो.

सर्वांचा जीवनस्तर वाढत असताना निरनिराळ्या आर्थिक गटांचे परस्परांमधील अंतर स्थिर राहते. खरे तर, हे जे घडले त्याला *Rising tide raises all boats* असे म्हणणे सयुक्तिक ठरणार नाही. कारण या उपमेत भरतीच्या लाटेत एखादे होडके उंच गेले तरी ते होडकेच राहते, त्याचे जहाज होऊ शकत नाही; परंतु आर्थिक वाढीच्या दरामुळे एखाद्या गरीब व्यक्तीचा जीवनस्तर उंचावला, तर तो गरीब न राहता कनिष्ठ मध्यमवर्गीय बनतो. त्याच्या

जीवनमानाबरोबर त्याच्या गरजा, आशा-आकांक्षा बदलतात. एकूणच व्यक्तिमत्त्व बदलते. हा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. *Rising tide raises all the boats* म्हणताना तोच नेमका सुटलेला जाणवतो. भारतात नेमके हेच घडले. सन २००४-०५ ते २०११-१२ या काळात अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा घटक दारिद्र्यरेषेखालून सुटून कनिष्ठ मध्यमवर्गात दाखल झाला.

एखादी व्यक्ती मध्यमवर्गीय झाली, हे कसे ठरवायचे? त्याचे निकष कोणते? हे प्रश्न समाजशास्त्रात न सुटणारे आहेत. मध्यमवर्ग हा एखाद्या अस्वलासारखा असतो. दिसला की लगेच ओळखता येतो, पण त्याची नेमकी व्याख्या करणे कठीण असते. अर्थशास्त्रात मात्र बऱ्याच वेळा धाडसाने का होईना, पण मध्यमवर्गाची नेमकी व्याख्या करण्याचे प्रयत्न होत राहिले आहेत. अभिजीत बॅनर्जी आणि एस्थर डफलो या दोन प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञांनी जगभरच्या मध्यमवर्गाचा अभ्यास करून मध्यमवर्गाची सुरुवात कुठे होते आणि शेवट कुठे होतो याचा आर्थिक निकषांआधारे व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सध्या तरी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्वीकारलेली आणि आंतरराष्ट्रीय मध्यमवर्गाची तुलना करण्यास उपयोगी असलेली ही एकच व्याख्या अर्थशास्त्रात आहे. या व्याख्येनुसार ज्या लोकांचा दिवसाचा खर्च *Purchasing power parity* च्या निकषानुसार दोन डॉलर ते दहा डॉलर आहे त्यांना बॅनर्जी आणि डफलो मध्यमवर्गीय मानतात. आता *Purchasing power parity* चे निकष म्हणजे काय? तर समजा- १ डॉलरचे बाजारमूल्य हे ६१ रुपये आहे, तर १ डॉलरचे *Purchasing power parity* नुसार रुपयात मूल्य किती; तर आंतरराष्ट्रीय बाजारात १ डॉलरमध्ये जेवढ्या वस्तू विकत मिळतात तेवढ्या वस्तू विकत घेण्याकरता भारतात किती रुपये लागतात त्यानुसार ठरत असते. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत १ डॉलरला अर्धा लिटर दूध मिळते आणि भारतात अर्धा लिटर दुधाला ३० रुपये मोजावे लागत असतील, तर एका डॉलरचे मूल्य *Purchasing power parity* नुसार ३० रुपये धरले जाते.

सन २०११-१२ चा विचार करता, २ डॉलरचे *Purchasing power parity* मूल्य लक्षात घेता साधारणपणे पाच जणांचे कुटुंब असेल, तर महिन्याला ९००० रुपये या खर्चाच्या रेषेपासून मध्यमवर्गाची सुरुवात होईल. ती साधारणपणे ४५,००० रुपयांपर्यंत जाऊन थांबेल. यात कनिष्ठ मध्यमवर्ग म्हणजे ९००० रुपये ते १८००० रुपये,

मध्यम मध्यम वर्ग १८००० रुपये ते २७,००० रुपये, तर उच्च मध्यमवर्ग २७,००० ते ४५,००० रुपये- असे गट पाडता येतील. सन २००४-०५ मध्ये असे वर्गीकरण करताना किंमतवाढीच्या प्रमाणात या आकड्यांमध्ये बदल करावा लागेल आणि तसा तो आम्ही केला आहे. भारत सरकार दर पाच वर्षांनी राष्ट्रीय नमुना चाचणी करते. देशभरातील १ लाखापेक्षा अधिक कुटुंबांकडून विशिष्ट माहिती भरून घेऊन हे सर्वेक्षण केले जाते. यातून प्रत्येक कुटुंबाचा निरनिराळ्या गोष्टींवर होणारा एकूण खर्च किती, ते समजते. सन २००४-०५ मध्ये असे सर्वेक्षण केले गेले होते आणि २०११-१२ चे सर्वेक्षणही उपलब्ध आहे. या सर्वेक्षणातून भारतातील कनिष्ठ मध्यमवर्ग व श्रीमंतवर्ग यांच्या संरचनेमध्ये काय बदल झाले आहेत, हे समजण्यास मदत होते. या दोन सर्वेक्षणांची तुलना केल्यावर काही गोष्टी प्रकर्षाने लक्षात येतात. भारतात २००४-०५ मध्ये ७१ टक्के लोक मध्यमवर्गाच्या खाली म्हणजे कनिष्ठ मध्यमवर्गात होते. हे प्रमाण २०११-१२ मध्ये ४८ टक्क्यांवर आले. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे २००४-०५ मध्ये भारतातील २८ टक्के लोक मध्यमवर्गीय होते, तर २०११-१२ मध्ये ते प्रमाण जवळजवळ ५० टक्के झाले आहे. त्यामानाने श्रीमंत या गटामधील वाढ तुलनेने कमी झाली आहे. भारतात २००४-०५ मध्ये ०.७ टक्के लोक श्रीमंत होते, तर २०११-१२ मध्ये ते प्रमाण वाढून २ टक्क्यांपर्यंतच गेले आहे. म्हणजे सर्वांत भरघोस वाढ ही मध्यमवर्गात झाली आहे. अर्थात, त्यातही नेमकी वाढ कनिष्ठ मध्यमवर्गात झाली आहे. म्हणजे गरिबीतून सुटलेले व नुकतेच कनिष्ठ-मध्यम वर्गात दाखल झालेले लोक मोठ्या प्रमाणात आहेत. शहरी भागांत २००४-०५ मध्ये ५६ टक्के मध्यमवर्गीय लोक होते. सन २०११-१२ मध्ये हे प्रमाण ७२ टक्क्यांवर आले आहे. त्यामानाने ग्रामीण भागातले मध्यमवर्गीय लक्षणीय रीतीने वाढले आहेत. सन २००४-०५ मध्ये ग्रामीण भागात मध्यमवर्गीय १८ टक्के होते, तर २०११-१२ मध्ये त्यांचे प्रमाण ४१ टक्के झाले आहे. म्हणजे ग्रामीण भागात नवा मध्यमवर्ग मोठ्या प्रमाणात तयार झाला आहे. हा मध्यमवर्ग अनेक बाबतींत पूर्वीच्या मध्यमवर्गापेक्षा वेगळा आहे. पूर्वीचा मध्यमवर्ग उच्चवर्गीय उच्चशिक्षितांनी बनलेला होता, तर आता जवळजवळ निम्मा नवा मध्यमवर्ग अन्य मागासवर्गीयांनी बनलेला आहे. विशेषतः शहरी भागात २००४-०५ मध्ये मध्यमवर्गातील अन्य मागासवर्गीयांचे प्रमाण ३० टक्के

होते, ते २०११-१२ मध्ये ४० टक्क्यांवर गेले आहे. त्याबरोबरच हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, २००४-०५ ते २०११-१२ या काळात शहरी अन्य मागासवर्गीयांचे स्थित्यंतर कनिष्ठ मध्यमवर्गातून मध्यम मध्यमवर्गाकडे आणि मध्यम वर्गातून उच्च मध्यमवर्गाकडे मोठ्या प्रमाणात होते आहे. अशा प्रकारचे चित्र साधारण दलित व आदिवासींच्या स्थित्यंतराचे असले तरी त्याचे प्रमाण कमी आहे.

ग्रामीण भागात ४० टक्के कनिष्ठ मध्यमवर्ग शेती करतो. साधारण ५० टक्के उच्च मध्यमवर्ग ग्रामीण भागात नियमित नोकरी किंवा बिगरशेती व्यवसाय करतो. ग्रामीण भागातला ८० टक्के मध्यमवर्ग शेती ४० टक्के बिगरशेती, २० टक्के आणि नोकरी २० टक्के असा विभागला गेला आहे. शहरातलासुद्धा ८० टक्क्यांचा मध्यमवर्ग ४० टक्के स्वयंरोजगार, ४० टक्के नियमित नोकरदार असा विभागला गेला आहे. यातील बराचसा मध्यमवर्ग व्यापार स्वरूपाची कामे करणारा आहे. सन २००४-०५ नंतर झालेल्या जोरदार आर्थिक वाढीमुळे गरिबीतून कनिष्ठ मध्यमवर्गात आलेल्या स्वयंरोजगार व नियमित नोकरदार यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली. उदा. आम्ही असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या ८०० कुटुंबांचा अभ्यास केला. त्यांतील निम्म्याहून अधिक फेरीवाले, केटरिंग उद्योगातले, काँट्रॅक्टर होते. हा वर्ग आता नवकनिष्ठ मध्यमवर्गात मोडतो. हा वर्ग मोठ्या प्रमाणात महत्वाकांक्षी आहे, *upward mobile* स्वरूपाचा आहे. जागतिकीकरणामुळे उपलब्ध असलेल्या वस्तू-सेवांचा आवाका खूप वाढला. त्याचबरोबर जीवनमान उंचावले, जीवनस्तराच्या आकांक्षा उंचावल्या. या वर्गाला आपल्या जगण्याचा स्तर वाढवायचा आहे. त्यांना अधिक चांगले शिक्षण, अधिक चांगल्या आरोग्यसोई हव्या आहेत. पण त्यांच्या ऊर्ध्वगमनात अनेक संस्थात्मक अडचणी आहेत. उदा. रस्त्यावर घड्याळ विकणाऱ्या फेरीवाल्याचे सामान म्युनिसिपालिटीचे अधिकारी उचलून नेतात. सामान परत हवे असेल, तर लाच मागतात. म्हणजे एकूण जी संस्थात्मक रचना आहे, ती या ऊर्ध्वगमन करू इच्छिणाऱ्या गटांच्या महत्वाकांक्षेच्या आड येणारी आहे. आणि, इथेच खरा असंतोष आहे.

वास्तविक, भ्रष्टाचार व वाढ यांचा संबंध सूक्ष्म आहे आणि हा संबंध नेमका कोणत्या दिशेकडून कोणत्या दिशेकडे जातो, हे ठरवणे अवघडच असते. भ्रष्टाचारामुळे

आर्थिक वाढीचा वेग मंदावतो, परंतु आर्थिक वाढीमुळेच भ्रष्टाचार वाढतो. भ्रष्टाचाराच्या समस्येकडे एकूणच आपण नैतिक चौकटीतून बघतो आणि चर्चा करतो. पण सहारा वाळवंटात चोऱ्या होत नाहीत, कारण तिथे चोरण्यासारखे काहीच नसते.

युपीए सरकारच्या दुसऱ्या पर्वात झालेल्या घोटाळ्यांनी व वाढलेल्या महागाईने नवमध्यमवर्गाच्या असंतोषात भर घातली. या घोटाळ्यांना लोक कंटाळले असले तरी त्यांच्या चिडीला गंभीर वळण देणाऱ्या वर्गीय रचनांमधील बदलांची पार्श्वभूमीही जबाबदार आहे. मोदींनी हा असंतोष बरोबर जोखला. मोदींच्या रूपात या नवमध्यमवर्गाला मसीहा गवसला आणि प्रचंड प्रचारयंत्रणा वापरून स्वतःला एकमेव पर्याय म्हणून प्रोजेक्ट करण्यात ते यशस्वी झाले. सन २००२-०९ ते २०१३-१४ या कालखंडातील आर्थिक वाढीचा वेग जागतिक मंदीमुळे मंदावला. खरे तर या काळातसुद्धा इतर विकसनशील राष्ट्रांपेक्षा भारताची आर्थिक कामगिरी उजवी होती. पण महागाई वाढली, घोटाळे उजेडात आले, हे एकूणच चित्र या नवमध्यमवर्गाच्या एकूण संस्थात्मक अडचणींमुळे अधिक गडद झाले. मोदींनी याचा चलाखीने फायदा घेतला. गुजरात प्रारूपाच्या खऱ्या-खोट्या यशापयशाबद्दल बरीच चर्चा झाली आहे, पण या प्रारूपामधून निर्माण झालेल्या प्रतिमेचा मोदींना फायदा झाला. सध्या मोदींचा 'हनिमून पिरियड' चालू आहे. त्यामुळे त्यांनी स्वच्छ भारत अभियानाचे आवाहन केले की, लोक आपल्या 'मसीहा'च्या हाकेला 'ओ' देतात आणि रस्त्यावर उतरतात.

पण मोदींपुढचे आव्हान मोठे आहे. या नव-मध्यमवर्गाचा असंतोष सहजासहजी दूर करता येणे अवघड आहे. तो जर त्यांना लवकर दूर करता आला नाही, तर मोदींनासुद्धा या असंतोषाला सामोरे जावे लागेल. हे टाळण्यासाठी दूरगामी संस्थात्मक बदल करणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने मोदी कोणती पावले उचलतात, यावर पुढील काही वर्षांतील राजकीय-आर्थिक परिस्थिती अवलंबून असणार आहे.

श्री. राजन पडवल

Mob.: 9930286710

(साने गुरुजी अनुवाद केंद्राने पुष्पा भावे यांच्या पंच्याहत्तरीनिमित्त ११ ऑक्टोबर २०१४ रोजी आयोजित केलेल्या मुंबई येथील कार्यक्रमात वाचलेला शोधनिबंध...)

लघुनिबंध ते कॅलिडोस्कोप

‘लघुनिबंध ते कॅलिडोस्कोप’ हा लेख ‘प्रजापत्र’च्या दिवाळी अंकात (२०१४) प्रसिद्ध झाला आहे. पण नीरज हातेकर व राजन पडवळ यांचा ‘बदलते राजकारण व अर्थकारण’ हा शोधनिबंध साधनाकडे आल्यावर लक्षात आले की, ‘प्रजापत्र’मधील त्या लेखातील विवेचन या शोधनिबंधाला समांतर जाणारे व पूरक ठरणारे आहे, म्हणून तो लेख पुनर्मुद्रित करित आहोत.

- संपादक

‘बदलता मध्यमवर्ग’ हा शब्दप्रयोग करताना ‘प्रजापत्र’च्या संपादकांना, कोणत्या काळातील बदलांविषयी मी लिहिणे अपेक्षित आहे, हे मला माहीत नाही. आणि त्यांनी तसे सांगितलेले नाही, याचा अर्थ मी माझ्या काळातील किंवा मला दिसलेल्या मध्यमवर्गाविषयी व त्यात झालेल्या/होत असलेल्या बदलांविषयी लिहायला हवे, असे गृहीत धरून चाललो आहे. म्हणून मग पहिल्यांदा हे स्पष्ट केले पाहिजे की, मागील दोन दशके हा माझ्या आकलनाचा व उमेदीचा काळ आहे. वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षी आपल्याला ‘स्व’च्या बाहेरचे कळायला लागते आणि सभोवतालच्या परिस्थितीविषयी प्रश्न पडायला लागतात असे मानले, तर माझ्यासाठी १९९१-९२ हे पंख फुटण्याचे वर्ष होते. म्हणजे त्यानंतरची वीस-बावीस वर्षे हा माझा काळ आहे. सामाजिक बदल टिपण्याच्या संदर्भात हा काळ फार मोठा आहे असे म्हणता येत नाही; पण या काळात झालेली स्थित्यंतरे व उलथा-पालथी लक्षात घेतल्या, तर हा काळ तितकाही लहान नाही.

१९९१-९२ नंतरच्या काळातील मध्यमवर्गाविषयी व त्यात झालेल्या/होत असलेल्या बदलांविषयी मी ‘माझा काळ’ म्हणून लिहिणार असलो, तरी हाच काळ भारताच्या दृष्टीने कूस पालटणारा, नवे वळण घेणारा वा नवे पर्व अवतरलेला असा मानला जातो. त्यामुळे आज मला असे नेमकेपणाने सांगता येते की, या देशाच्या उदारीकरण पर्वातील पहिली दोन दशके हा ‘माझा काळ’ आहे. म्हणजे उदारीकरण पर्वातील मध्यमवर्गाविषयीची काही निरीक्षणे, थोडेसे विश्लेषण आणि शक्य असेल तर किंचितसे अनुमान एवढेच या लेखातून मांडण्याचा प्रयत्न मी केला पाहिजे.

- एक -

तर ‘मध्यमवर्ग’ हा शब्दप्रयोग मी अगदी सुरुवातीला ऐकला आणि थोडासा अभ्यास व अनुभव घेतल्यानंतर, मध्यमवर्ग या संकल्पनेविषयी माझ्या मनात जे चित्र पहिल्यांदा निर्माण झाले, ते साधारणतः वीस वर्षांपूर्वी. कसे होते ते चित्र? त्या चित्राचा गाभाघटक किंवा मुख्य भाग म्हणजे आर्थिक परिस्थिती! मध्यमवर्गाची आर्थिक परिस्थिती कशावर आधारलेली होती, तर मुख्यतः सरकारी नोकरीवर! ‘कोणत्या ना कोणत्या सरकारी नोकरीत परमनंत असणारे ते मध्यमवर्गीय’ अशी एक ढोबळ कल्पना तेव्हा माझ्या मनात आकाराला आली होती. शिवाय, ग्रामीण भागात ‘मध्यमवर्ग’ नसतो आणि मध्यमवर्गावर ब्राह्मणी संस्कृतीचा चांगल्या अर्थाने पगडा असतो अशा स्वरूपाचे चित्र मला दिसत होते. शिक्षण, आरोग्य, रेल्वे, बँका, पोस्ट, महसूल, सार्वजनिक बांधकाम, विद्युत मंडळ, पाटबंधारे इत्यादी खात्यांमधील नोकरदारवर्ग म्हणजे मध्यमवर्ग. या खात्यांमधील चतुर्थश्रेणी कर्मचारी व अतिविरिष्ठ अधिकारी यांचा समावेश मात्र मध्यमवर्ग या संज्ञेत होत नव्हता. डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक, अभियंते इत्यादी पेशांतील लोक मात्र थोडे वरचढ असले तरी मध्यमवर्गातच गणले जात होते. आणि बऱ्यापैकी खात्रीचे उत्पन्न काढणारे शेतकरी व छोटे किंवा मध्यम व्यापारी/उद्योगधंदे करणारे यांना मात्र ‘मध्यमवर्ग’ ही संज्ञा वापरली जात नव्हती, जरी त्यांची आर्थिक मिळकत मध्यमवर्गीय कुटुंबाइतकीच असली तरी! याचाच अर्थ असा निघत होता की, सुखी-समाधानी

आयुष्य घालवण्यासाठी नियमित आर्थिक उत्पन्न आणि पेन्शन गॅंटी हा मध्यमवर्गाचा गाभाघटक असला तरी, मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे चित्र उभे राहण्यासाठी तेवढे पुरेसे नव्हते.

शिक्षण हा त्या मध्यमवर्गाचा दुसरा मोठा व अत्यंत महत्त्वाचा घटक होता. मध्यमवर्गीय असणे व मध्यमवर्गीय होता/राहता येणे यासाठी 'शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही' अशीच स्थिती होती. अधिक चांगली व सोईची (किंवा कमी त्रासाची) आणि थोड्या अधिक पगाराची नोकरी मिळणे, असा अंतर्गत फरक गृहीत धरला जात होता आणि पुढच्या पिढीला जरी वरचा हुद्दा मिळणार असेल तरी आर्थिक स्थितीमध्ये फार मोठा व पटकन बदल होत नसल्याने, प्रतिष्ठेच्या बाबतीत काय तो थोडाबहुत बदल होत असेल. म्हणजे आर्थिक स्थिती व शिक्षण याबाबतीतील सारखेपणा किंवा कमी चढ-उतार हे १९९० पूर्वीच्या मध्यमवर्गाचे व्यवच्छेदक लक्षण होते, आणि या दोन प्रमुख घटकांच्या संयोगातून इथल्या मध्यमवर्गाची जीवनशैली किंवा मध्यमवर्गीय संस्कृती आकाराला आली होती, असे अनुमान काढता येईल.

काय वैशिष्ट्ये होती त्या जीवनशैलीची किंवा संस्कृतीची? वानगीदाखल काही सांगता येतील...

१. मिळणाऱ्या मासिक वेतनात घर/कुटुंब चालवावे, काटकसर व बचत करून भविष्यासाठी थोडी बेगमी करण्याचा प्रयत्न करावा. मुला-मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य द्यावे, ते स्वतःच्या पायावर उभे राहतील इतपत तयारी करून द्यावी; त्यांची लग्न-कार्ये होत असताना किंवा झाल्यानंतर स्वतःच्या मालकीचे घर/फ्लॉट घेता आल्यास पाहावे किंवा निवृत्तीनंतर थोड्याशा शिलकीसह आपल्या मूळ गावी परत जावे. त्या पिढीतील कुटुंबात साधारणतः तीन-चार मुले/मुली असल्याने एवढे करता आले तरी आयुष्य सार्थकी लागल्याचे समाधान त्या कुटुंबाला पुरेपूर मिळत असावे.

२. त्या मध्यमवर्गीय कुटुंबातील पती-पत्नी आपले आई-वडील किंवा सासू-सासरे यांच्याशी चांगल्या प्रकारे बांधलेले राहू शकत होते, त्यामुळे नातवंडे (मुलाची वा मुलीची मुले) त्यांच्याजवळ आनंदाने राहू शकत असत. पण याचबरोबर त्या वेळचे वेगळेपण हे होते की, अशा मध्यमवर्गीय घरात जवळच्या नातलग्याचे एखादे तरी मूल शिक्षणासाठी असायचेच. घर लहान आहे, स्वतःची तीन-चार मुले आहेत, आर्थिक स्थितीही बेताची आहे

आणि तरीही भाचे/पुतणे मंडळी शिक्षणासाठी आहेत-असे चित्र सर्रास दिसत होते. एक मार्गी लागला किंवा पुढे सरकवला तर दुसरा शिक्षणासाठी आणायचा, हे सहजतेने घडू शकत होते. त्यात रुसवे-फुगवे होते, हेवेदावे होते; तरीही असे घडत होते हे मात्र खरे.

३. पण त्याचबरोबर आपण बरे आणि आपले काम बरे, अंथरून पाहून पाय पसरावे, जरी भले कुणाचे शक्य नसेल तरी वाईट कुणाचे करू नये, अति तिथे माती, या विचारांचा बराच पगडा असल्याने मध्यमवर्गात पापभीरूपणा बऱ्यापैकी भिनलेला असे. थोरामोठ्यांचा मान ठेवावा, बुजुर्गांचे अनुभवाचे बोल ऐकावेत, समंजसपणा असावा अशी सर्वसाधारण धारणा होती. नोकरी-व्यवसायात चिकटून किंवा टिकून राहण्याला बरेच जास्त महत्त्व दिले जात होते आणि आकर्षकपणापेक्षा टिकाऊ वस्तू खरेदी करण्याला प्राधान्य दिले जात असे. सण-समारंभ साजरे करणे आणि नाटक-सिनेमा वगैरे प्रकारची करमणूक यांत उरलेला वेळ घालवणे होत असे.

४. देव-धर्म, रूढी-परंपरा आणि कर्मकांडे यांच्या आहारी न जाणे; पण त्यांच्यापासून पूर्णतः सुटका करून न घेणे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य त्या काळातील मध्यमवर्गाचे होते. 'पूर्वजांनी केला असेल विचार काही तरी' असे मानून किंवा 'प्रथा-परंपरा पाळल्याने नुकसान तर काही होत नाही ना' अशी समजूत घालून (किंवा करून घेऊन) साधारणतः निरुपद्रवी भासतील अशा मागील प्रथा पुढे चालवल्या जाणे अगदीच साहजिक पद्धतीने घडत होते. त्यामुळे देवा-धर्माच्या किंवा रूढी-परंपरांच्या विरोधातील बंडखोरीकडे आधी हेटाळणीच्या सुरात, नंतर विस्मयकारकतेने आणि अखेरीस थोड्याशा आपुलकीने पाहिले जात होते.

५. समाजहितासाठी काम करणाऱ्या मंडळींविषयी त्या मध्यमवर्गाच्या मनात बराचसा आदर असे. आध्यात्मिक क्षेत्रातील लोक असोत, सामाजिक कार्यकर्ते असोत किंवा राजकीय चळवळीत भाग घेणारे लोक यांच्याविषयी एक प्रकारचे ममत्व त्या मध्यमवर्गाला वाटत असे. अर्थात तशा प्रकारचे जगणे (म्हणजे अस्वैर्य किंवा अनिश्चितता असलेले) आपल्या मुला-मुलींनी पत्करायची भाषा केली, तर मात्र त्यांना विरोध केला जात असे आणि त्यात आपण टुटप्पी व्यवहार करतो आहोत, असेही त्यांना वाटत नसे. हे अगदीच स्वाभाविक होते, कारण रोजच्या आयुष्याचा/संसाराचा गाडा चालवतानाच बऱ्यापैकी

ओढाताण करावी लागत असेल आणि तसे वाच्यावरचे जगणे आपल्या मुलाबाळांच्या वाट्याला येऊ नये असे त्यांना वाटत असेल, तर त्याला 'चूक' तरी कसे म्हणणार? असो.

तर मला कळायला लागण्यापूर्वीचा व काही अंशी मला दिसलेल्या मध्यमवर्गाचा गाभा हा असा होता. या मध्यमवर्गाबाबत 'पांढरपेशा' हा शब्द थोड्याशा तुच्छतेने वापरला जातो आणि मार्क्सच्या अनुयायांकडून याच मध्यमवर्गाचा उल्लेख 'बूड्वा' असा केला जातो, हे मला

त्याचदरम्यान कळले होते. पण या मध्यमवर्गाविषयी मला आपुलकी वाटत होती आणि त्यातील काही गोष्टी खटकत असल्या तरी परिस्थितीमुळे पडलेल्या मर्यादा समजून घेता येत होत्या. त्यामुळे माझ्या मनातील मध्यमवर्गाविषयीच्या चित्राचे प्रतिबिंब आठ वर्षांपूर्वी मी साधनातील 'काणेकरांचा आरसा' या छोट्या संपादकीय लेखात दाखवले होते. तो छोटा लेख इथे जसाच्या तसा देतो, म्हणजे मग मला पुढील बदलांचे चित्र रेखाटणे सोपे जाईल.

काणेकरांचा आरसा

दि. २ डिसेंबर २००६ रोजी प्रख्यात मराठी साहित्यिक अनंत काणेकर यांची १०१ वी जयंती आहे. कथा, काव्य, नाटक आणि प्रवासवर्णने असे काही साहित्यप्रकार काणेकरांनी हाताळले असले, तरी मुख्यतः त्यांची ओळख 'लघु-निबंधकार' अशीच करून दिली जाते. इ.स. १९३० नंतरची दोन दशके हा काणेकरांच्या लघुनिबंधाचा बहराचा काळ होता; पण त्यानंतरही दोन दशके त्यांच्या लघुनिबंधांची मोहिनी मराठीतील फार मोठ्या वाचकवर्गावर होती. लघुनिबंध या लेखनप्रकाराची सुरुवात ना.सी.फडके व वि.स.खांडेकर यांनी केली; पण या लेखनप्रकाराचा खरा उत्कर्ष काणेकरांनीच केला, असे मानले जाते.

छोटी-छोटी वाक्ये, दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे यांच्या साह्याने जीवनातील एखाद्या गंभीर तत्त्वाची ललितरम्य मांडणी अगदी हसत-खेळत करून तो विचार वाचकांच्या गळी उतरविण्यात काणेकरांचा हातखंडा होता. 'मलाही असंच वाटलं होतं, पण नेमकेपणाने सांगता येत नव्हतं.' किंवा 'अरेच्चा! खरंच की, हे आपल्या लक्षातच आलं नाही' ही आणि अशा आशयाची वाक्ये काणेकरांचे निबंध वाचून अनेक वाचकांच्या तोंडून बाहेर पडत असत.

'काणेकरांचे निबंध आवडतात' असे म्हणणारे वाचक सर्व वयोगटातील होते, पण सर्व स्तरांतील नव्हते. ज्यांचा जीवनसंघर्ष कडवा नाही, ज्यांचा उपजीविकेचा प्रश्न राहिलेला नाही असा सुशिक्षित मध्यमवर्ग हा काणेकरांच्या लघुनिबंधांचा चाहता होता. या किंवा त्या टोकाची भूमिका घेणारा हा वर्ग नव्हता. हा वाचक आदर्शवादी होता, पण स्वप्नाळू नव्हता. 'जगा आणि जगू द्या' हे ब्रीद असणारा, उदात्त ध्येयवादाचे आकर्षण असणारा आणि जीवनातील मांगल्य, माधुर्य यांचा शोध घेणारा असा हा वाचक होता. त्यामुळेच कदाचित, जीवनातील कुरूपतेचे दर्शन घडवण्याच्या बाबतीत काणेकरांचे लघुनिबंध कंजूपणा करतात.

'गणूकाका' हा काणेकरांचा वाङ्मयीन मानसपुत्र होता. जीवनातील अनेक गहन सत्ये काणेकरांनी गणूकाकांच्या मुखातून वाचकांना ऐकवली. हा गणूकाका सामान्य माणसांतील विवेकी प्रवृत्तीचा प्रतिनिधी होता. आर.के.लक्ष्मण यांच्या कॉमन मॅनशी त्याचे जवळचे नाते होते. तो त्यागी प्रवृत्तीचा होता, हळव्या मनाचा होता; पण भाबडा नव्हता. जगाचा रहाटगाडा त्याला तुलनेने जास्तच कळत होता. पण तरीही इतरांना सांभाळून घेणे, समन्वय साधणे हाच सर्वोत्तम मार्ग आहे, अशी त्याची दृढ समजूत होती.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन मध्यमवर्गाला आपल्या इच्छा, आकांक्षा व स्वप्न यांचे प्रतिबिंब काणेकरांच्या लघुनिबंधात दिसत होते. अप्रिय ते लपवून, प्रिय ते दाखवणारा आरसा म्हणजे काणेकरांचा लघुनिबंध होता. पण त्याला काही अपवाद असणारे काणेकरांचे लघुनिबंधही या वाचकाला भावले. 'दोन मेणबत्या' या लघुनिबंधातील 'दुसऱ्यासाठी जगलास तर जगलास, स्वतःसाठी जगलास तर मेलास' असा केवळ ध्येयवेड्यांनाच रुचेल-पचेल असा विचार येथील मध्यमवर्गाने डोक्यावर घेतला. कारण उदात्त ध्येयवादाचे न झेपणारे, पण सुप्त मनात असलेले आकर्षण हे तत्कालीन सत्प्रवृत्त मध्यमवर्गाचे व्यवच्छेदक लक्षण होते. 'मोठं शून्य' या लघुनिबंधात 'छोटं सुख वजा छोटं दुःख बरोबर शून्य' आणि 'मोठं सुख वजा मोठं दुःख बरोबर मोठं शून्य' हा जीवनातील निरर्थकता सुचवणारा

विचार होता. पण मध्यमवर्गाने हाही निबंध डोक्यावर घेतला. त्या वेळी काही लोकांकडून या लघुनिबंधावर कठोर टीकाही झाली, पण हे आणि असे अनेक लघुनिबंध काणेकरांच्या वाचकांनी हृदयाशी कवटाळले.

अलीकडच्या दोन दशकांत मात्र काणेकरांचे लघुनिबंध फारसे वाचले जात नाहीत, त्या पुस्तकांच्या नव्या आवृत्त्याही निघत नाहीत; याचे कारण काय असावे? खरे तर गेल्या दीड दशकांत म्हणजे १९९१ मध्ये देशाने स्वीकारलेल्या उदार आर्थिक धोरणांमुळे मध्यमवर्ग तिपटीने वाढला, पण वेगाने वाढलेल्या या मध्यमवर्गाचे स्वरूपही वेगळे आहे. विज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे आजच्या मध्यमवर्गाकडे भौतिक सुखसोई वाढल्या, पण पूर्वीच्या मध्यमवर्गाची जीवनमूल्ये मात्र या नव्या मध्यमवर्गाला जवळची वाटली नाहीत; किंबहुना ती अडचणीचीच वाटली. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे या नव्या मध्यमवर्गाला उच्च-मध्यमवर्गात प्रवेश करण्याचे वेध लागले. त्या नादात तो या उच्च-मध्यमवर्गाच्या जीवनशैलीचेही झपाट्याने अनुकरण करू लागला; आणि हे वर्गांतर कमी काळात करता येणेही शक्य झाले. थोडक्यात काय, तर काणेकरांच्या काळातील मध्यमवर्ग आणि आजचा मध्यमवर्ग यांत महदंतर आहे. त्यामुळे आजच्या मध्यमवर्गाला काणेकरांच्या लघुनिबंधात आपल्या इच्छा, आकांक्षा व स्वप्न यांची प्रतिबिंबं दिसत नाहीत. आजचा मध्यमवर्ग अधिक व्यवहारी व अधिक आत्मकेंद्री झाला आहे. त्यामुळे अनेक समस्या व ताण-तणावांना सामोरा जात आहे. त्या समस्यांची उत्तरे व ताण-तणावांवरील उतारे काणेकरांच्या लघुनिबंधांत (आरशात) सापडणार नाहीत. पण त्या समस्या का निर्माण झाल्या, याची कारणे मात्र त्या लघुनिबंधांत निश्चित सापडतील. काणेकरांच्या आरशाचा आजच्या काळात संदर्भ उरला असेल, तर तो हाच!

- दोन -

वरील संपादकीय टिपण या लेखात उद्धृत करताना मी तितकासा खूष नाही. पण तरीही ते केले आहे, याचे कारण मराठी साहित्य-समीक्षक रा.ग.जाधव यांनी 'काणेकरांचा आरसा' प्रसिद्ध झाला तेव्हा आणि नंतरही दोन-तीन वेळा त्यातील विवेचन-विश्लेषणाचा उल्लेख विशेषत्वाने केला होता. म्हणजे पूर्वीच्या मध्यमवर्गाविषयीची त्यातील निरीक्षणे व निष्कर्ष महत्त्वाची आहेत, हे त्यांनी सूचित केले आहे.

या पार्श्वभूमीवर, माझ्या काळातील म्हणजे गेल्या दोन दशकांतील बदलत्या मध्यमवर्गाविषयी विचार करता, काही तुकडेच तेवढेच मी सांगू शकणार आहे.

१. पूर्वीच्या मध्यमवर्गाचा गाभा हा होता की, सर्वांची आर्थिक परिस्थिती साधारणतः सारखी होती. गेल्या दोन दशकांत होत गेलेले बदल पाहता, आर्थिक स्थितीत बरीच जास्त तफावत असलेले लोक मध्यमवर्गात गणले जातात. म्हणजे वार्षिक तीन-चार लाख रुपये मिळकत असलेले मध्यमवर्गीय आणि वार्षिक वीस-पंचवीस लाख रुपये उत्पन्न असलेलेही मध्यमवर्गीयच! पूर्वीच्या आणि आताच्या मध्यमवर्गातला दुसरा महत्त्वाचा फरक म्हणजे पूर्वी 'सरकारी नोकरी करणारे ते मध्यमवर्गीय', असे सर्वसाधारण चित्र होते; आता तसे नाही. किंबहुना, एकूण मध्यमवर्गामध्ये सरकारी नोकरी करणाऱ्यांपेक्षा खासगी नोकरी करणाऱ्यांचे प्रमाण कदाचित जास्त असावे आणि

उद्योग-व्यापार करणारे लोकही आता मध्यमवर्गात गणले जातात, मोठमोठ्या पदांवरील सरकारी अधिकारीही मध्यमवर्गातच येतात. तिसरा महत्त्वाचा फरक म्हणजे, पूर्वी मध्यमवर्गीय कुटुंबाच्या दोन पिढ्यांतील आर्थिक स्थितीत थोडे बदल होत होते. आता एकाच पिढीत व दोन-पाच वर्षांच्या अंतरानेही मोठे बदल होत असल्याचे सर्रास पाहायला मिळते. परिणामी, मध्यमवर्गात बरेच स्तरीकरण झाले आहे. आठ-दहा वर्षांपूर्वी कनिष्ठ मध्यम, मध्यम मध्यम व उच्च मध्यम ही वर्गवारी होत होती; हल्ली तीपण फारशी ऐकायला मिळत नाही. कारण कनिष्ठ गटातील मध्यमवर्गीयाला उच्च गटातील मध्यमवर्गीय होण्यासाठी फार अवधी लागतोच असे नाही.

२. मध्यमवर्गीय लोकांना जोडणारा 'शिक्षण' हा प्रमुख घटक पूर्वी होता; आताही तो आहे, पण तो काच आवळणारा राहिलेला नाही. म्हणजे खूप मोठे शिक्षण घेतलेला माणूस मोठ्या नोकरी-धंद्यात असेलच असे नाही आणि तुलनेने कमी शिक्षण असलेला माणूसही खूप मोठ्या पदावर किंवा व्यवसायात असणे, सर्रास पाहायला मिळते. सरकारी नोकऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले असले आणि खासगी नोकऱ्यांची धर-सोड करण्याचे प्रमाणही बरेच जास्त असले, तरी चांगले शिक्षण असेल वा कौशल्य असेल तर 'आर्थिक असुरक्षितता' हा मुद्दा पूर्वीइतका तीव्र राहिलेला नाही; पण शिक्षणातील व त्यामुळे मिळणाऱ्या नोकरी-व्यवसायातील संधीचा

परिणाम म्हणून निर्माण होणारे स्तरीकरण बरेच जास्त आहे. कनिष्ठ मध्यम वर्गातील उदाहरण पाहू. खेडेगावातील प्राथमिक शाळांमध्ये शिक्षक असलेले पती-पत्नी. त्यांच्या घरात ५० हजारांपेक्षा अधिक मासिक उत्पन्न येते आणि ते तालुक्याच्या ठिकाणी राहतात, त्यांचे एक कल्चर तयार झालेले आहे. त्याचबरोबर शहरात राहून पती-पत्नी खासगी/सरकारी नोकरी करून ५० हजारांपेक्षा अधिक मासिक रकम मिळवतात, तेव्हा त्यांचेही एक कल्चर तयार झालेले आहे. पण या दोन प्रकारच्या कुटुंबांमध्ये सांस्कृतिक पातळीवर बरीच तफावत दिसते. मध्यम-मध्यम वर्गाबाबत उदाहरण घेतले तर... महिना लाखभर रुपये मिळवणारा व्यावसायिक व तेवढीच मिळकत असणारा नोकरदार यांच्यातील सांस्कृतिक पर्यावरणही खूपच वेगळे असते. उच्च-मध्यमवर्गाबाबत तर असे अंतर्गत स्तरीकरण व सांस्कृतिक पर्यावरणातील भिन्नता इतकी जास्त असते की, त्यांचे काही गटांत विभाजन करताच येत नाही.

३. या तीनही प्रकारच्या मध्यमवर्गातील एक समान धागा हा आहे की, सर्वांना आपल्या मुला-मुलींना इंग्रजी माध्यमांतून शिकवायचे आहे. इंग्रजी माध्यम हीच यशाची गुरुकिल्ली आहे, याबाबत त्यांच्या मनात शंका राहिलेली नाही. परिणामी, इंग्रजी माध्यमातून तयार झालेली मुले-मुली आपली तथाकथित 'संस्कृती' अजिबात स्वीकारत नाहीत हे दिसत असून आणि त्याबाबत काहीशी खंत मनात असूनही, सर्व मध्यमवर्गीय कुटुंबांनी त्याचा स्वीकार केला आहे. नवी पिढी पूर्वजांचा तर सोडाच, आपलाही वारसा सांगण्यास तयार नसेल; किंबहुना तशी ओळखही त्यांना नसेल याची पुरेपूर जाणीव असूनही 'हेच अपरिहार्य आहे' याविषयी त्यांच्या पालकांच्या मनात शंका राहिलेली नाही. म्हणजे पूर्वी 'मध्यमवर्गीय संस्कृती' म्हणून काही मांडणी केली जात होती आणि ढोबळमानाने ती मान्य केली जात होती, पण आता तसे म्हणता येणे अवघड झाले आहे. त्यामुळे 'आजच्या मध्यमवर्गाची संस्कृती' असा शब्दप्रयोग कोणी केला, तर निदान माझ्या तरी मनःचक्षूसमोर कोणतेच चित्र उभे राहत नाही.

४. आताच्या मध्यमवर्गात एक किंवा दोन मुले/मुली हे चित्र सर्वत्र आहे. 'एक मूल' हेसुद्धा आता स्वेच्छेने स्वीकारले जात आहे. कुटुंब विभक्त होण्याची सुरुवात पाव शतकापूर्वीच खेड्यात झाली होती आणि शहरांत तर त्याआधीपासून. त्यामुळे आताच्या मध्यमवर्गीय कुटुंबात

घरातील वृद्ध माणसे, आई-वडील/सासू-सासरे यांचे स्थान मध्यवर्ती राहिलेले नाही. एवढेच नाही तर, आपली ही मुले (एक किंवा दोन) आपल्याजवळ राहणार नाहीत, ही पण मानसिक तयारी त्यांची झालेली आहे. (या पार्श्वभूमीवर, आपल्या नातलगांची मुले शिक्षणासाठी आपल्या घरी ठेवणे हा प्रकार काळाच्या पडद्याआड गेला आहे. पण शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण इतके झाले आहे की, तशी गरजही आता राहिलेली नाही) आपल्यावरील माता-पित्याची जबाबदारी कमी करणे आणि आपल्या मुला-मुलींवर आपली जबाबदारी न टाकणे, हे आताच्या मध्यमवर्गाने जवळपास स्वीकारलेले आहे. बाहेरून पाहणाऱ्यांना हा स्वीकार जेवढा त्रासदायक वाटतो तेवढा त्यांना स्वतःलाही वाटत नाही, असेही घडू लागले आहे.

५. आताचा मध्यमवर्ग तंत्रज्ञानाच्या 'नेटवर्क'मध्ये अडकला आहे, हे तर आता सर्वांनाच मान्य आहे. या नेटवर्कने जीवन किती सुसह्य केले आहे, प्रगतीच्या शक्यता किती प्रचंड प्रमाणात निर्माण करून वास्तवात आणल्या आहेत, याबाबतही दुमत होण्याचे कारण नाही. त्याचबरोबर तंत्रज्ञानाच्या आहारी जाणे आणि त्याचे मानसिक व शारीरिक परिणाम होणे हेही ओघानेच आले आहे. तंत्रज्ञानातून स्वस्थता मिळते ही जशी एक बाजू आहे, तशीच अस्वस्थता वाढते ही दुसरी बाजू आहे. एका बाजूला प्रचंड 'कनेक्टिव्हिटी'तून येणारी सुरक्षितता आहे, पण दुसऱ्या बाजूने जवळ सर्व काही असून वा गर्दीत असूनही एकाकीपणाचा अनुभव वाढीस लागत आहे. वाडासंस्कृती ते फ्लॅटसंस्कृती या बदलांमध्ये व्यक्तिमत्त्वविकासाची वाढ होऊन कुटुंबाच्या भौतिक सुखात वृद्धी झाली आहे, पण त्याचबरोबर शेजारधर्मही हरवल्याने आलेले साचलेपण किंवा हरवलेपण त्यांच्या असमाधानात भर टाकत आहे.

- तीन -

पूर्वीच्या व आताच्या मध्यमवर्गाविषयी प्रत्येकी पाच वैशिष्ट्ये/निरीक्षणे मांडताना मी कुटुंबकेंद्री दृष्टिकोनातून वरील विवेचन केले आहे. कारण आपले कुटुंब हेच केंद्र मानणे आणि जगाच्या व्यवहारसागरात आपली बोट वलहवीत दुसऱ्या किनाऱ्यावर घेऊन जाणे, हे कोणत्याही काळातील मध्यमवर्गाचे मध्यवर्ती तत्त्व राहिले आहे. अर्थातच, या मध्यमवर्गातील बंडखोरांनीच प्रगतीची बहुतांश बीजे पेरलेली असतात, नव्या साहसी वाटा

धुंडाळलेल्या असतात आणि अनेक शिड्या चढून मोठमोठी शिखरे काबीज केलेली असतात. इथे त्याच्या खोलात जायला नको, कारण मध्यमवर्गातून पुढे आलेल्या बंडखोरांविषयी किंवा ती बंधने झुगारून देणाऱ्यांविषयी हा लेख अपेक्षित नाही.

आता आपण समाजकेंद्री दृष्टिकोनातून बदलत्या मध्यमवर्गाकडे पाहिल्यावर काय निरीक्षणे येतात त्याचा थोडा विचार करू.

१. सर्वप्रथम एक निरीक्षण अचंबित करून जाते आणि अभिमान वाटायला लागतो, तो प्रचंड मोठ्या प्रमाणात मध्यमवर्ग वाढला याचे. वेगवेगळे अहवाल व सर्व्हे वेगवेगळी आकडेवारी देतात आणि त्यात तफावत व मतभिन्नता असते, हे मान्य केले तरी; पावशतकापूर्वी दहा टक्क्यांच्या आसपास असलेला या देशातील मध्यमवर्ग आता ४० टक्क्यांच्या आसपास आहे, या हिशोबाने मध्यमवर्ग चौपट झाला. पण दुसरा हिशोब अधिक आनंददायक आहे. म्हणजे १९९० मध्ये देशाची लोकसंख्या ९० कोटी असताना, मध्यमवर्गाची संख्या दहा-बारा कोटी होती आणि २०१४ च्या अखेरीस १३५ कोटी लोकसंख्या असताना पन्नास-पंचावन्न कोटी लोक मध्यमवर्गात असतील, तर गेल्या पावशतकात जवळपास ४० कोटी लोकांची भर मध्यमवर्गात पडली आहे. याचाच अर्थ, लोकसंख्येच्या वाढत्या प्रमाणानुसार गरिबी/बेरोजगारी वाढली असली तरी तळातील किंवा गरीब वर्गातील लोकांना मध्यमवर्गात जाण्याची बरीच मोठी संधी मिळालेली आहे, हे मान्य करावे लागते. आणि मग 'उदारीकरण पर्वात, गरीब अधिक गरीब होत आहेत तर श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत' हे विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही, असे म्हटले पाहिजे.

२. बदलत्या मध्यमवर्गाच्या संदर्भात एक अतिशय महत्त्वाचे निरीक्षण नोंदवले पाहिजे. ते म्हणजे, ज्याच्याकडे कोणत्या तरी प्रकारचे भांडवल आहे त्याला मध्यमवर्गीय होण्याची संधी आता आहे आणि काही कोटी लोकांनी तिचा लाभ घेतला आहे. कोणत्याही प्रकारचे पण उत्तम शिक्षण वा कौशल्य असेल, तर आजच्या काळात त्या व्यक्तीला मध्यमवर्गीय होण्यापासून कोणीही रोखू शकत नाही. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, लिंग ही प्रमुख बंधने गुणवत्ता व कौशल्य असणाऱ्यांच्या आड येत नाहीत, हा या काळाचा सांगावा आहे. बघा ना, आज मध्यमवर्गात आलेली किती मुले/मुली अतिशय गरीब

कुटुंबांतून आलेली आहेत. तीसुद्धा स्वतःच्या बळावर आणि अतिशय कमी काळात, सरकारी क्षेत्रात तसेच खासगी क्षेत्रातही!

'विद्वान सर्वत्र पूज्यते' हे आपल्या परंपरेने सांगितले, 'विद्या हे बळ आहे' हे आपल्या समाजधुरीणांनी सांगितले; पण 'ज्ञान व कौशल्य हे भांडवल आहे' हा विद्यमान काळाचा संदेश आहे. पण ज्यांच्याकडे कोणत्याच प्रकारचे भांडवल नाही, त्यांना मात्र आजच्या या वेगवान व बदलत्या जगातही विशेष संधी नाही. त्यामुळे, तळागाळातील समूहांना शिक्षण व कौशल्ये प्रदान करणे हे या देशासमोरचे सर्वात मोठे आव्हान आहे. आणि म्हणून गरिबांना मध्यमवर्गात पोचविण्यासाठी (प्राथमिक गरजा व पायाभूत सुविधा देऊन) प्रशस्त वाटा तयार करणे, या दिशेनेच सर्व शक्ती पणाला लावण्यासाठी प्राधान्य असले पाहिजे.

३. पूर्वीचा मध्यमवर्ग अधिक कुटुंबकेंद्री होता आणि कमी समाजकेंद्री होता, हे निरीक्षण जर खरे मानले तर आता परिस्थिती खूपच संमिश्र आहे असे दिसते. कारण आताचा मध्यमवर्ग अधिक व्यक्तिकेंद्री किंवा आत्मकेंद्री होत चालल्याचे दिसते. त्याचबरोबर व्यक्तीच्या विकासाला आता अधिक वाव आहे, जाचक बंधने (विशेषतः कुटुंबातून येणारी) तुटली आहेत, हे स्वागतार्हच आहे. याचा एकत्रित परिणाम म्हणून नीतिमूल्यांचा आग्रह कमी झालेला असावा किंवा व्यावसायिकता ही नैतिकतेच्या केंद्रस्थानी आल्याचे दिसते. खरे तर मध्यमवर्गानेच सर्व समाजघटकांसाठी नीती-अनीतीच्या कल्पना निर्माण केलेल्या होत्या, किमान नैतिकतेचा ठेका (ओझे?) मध्यमवर्गानेच घेतला होता. त्यातील काही ओझे उतरवणे योग्य/आवश्यकच होते. उदा.- स्त्रियांना मिळत गेलेले स्वातंत्र्य व अधिकार आणि त्यातून निर्माण झालेले कायदे, हे फार चांगले झाले. पण नैतिकतेचे काही ओझे उतरवणे किंवा चक्रे फेकून देणे हे फारच नुकसानकारक आहे. उदा. भ्रष्टाचाराकडे काणाडोळा, छोट्या भ्रष्टाचाराचे काही वाटेनासे होणे, संधी मिळाली तर भ्रष्टाचारात सामील व्हायला तयार असणे आणि भ्रष्टाचार करणाऱ्यांनाही त्याची लाज न वाटणे...

४. 'मध्यमवर्ग' क्रांतीचा प्रतिरोधक असतो अशी मांडणी मार्क्सवाद्यांची असते आणि ती खरीच आहे, पण लोकशाहीत मात्र मध्यमवर्ग हा चळवळी-आंदोलने यांचा

वाहक असतो, सनदशीर मार्गाने लढणाऱ्यांना बळ देणारा असतो, राज्यकर्त्या वर्गावर दबाव ठेवणारा असतो. मध्यमवर्ग सहनशील असतो, अनेक चुका पोटोट घालणारा असतो, काही बाबतीत क्षमाशील असतो हे सर्व खरे असले तरी; कुठे अति होत असेल तर ते नापसंत असल्याचे वेगवेगळ्या प्रकारे सूचित करित असतो. कारण, स्वतःची अशी एक सौजन्यशील वृत्ती जोपासून, सामंजस्याने होत असलेल्या बदलांचा तो समर्थक असतो. त्यामुळे मध्यम वर्गाकडे एक प्रकारचे आत्मबल व नैतिक बल आलेले असते, पण बदलत्या मध्यमवर्गात ही दोनही सामर्थ्यस्थळं कमी होत असल्याचे प्रकषिणे जाणवते आहे. मतलबापासून दूर न राहणे, भाऊगर्दीत सामील व्हायला सुरुवात करणे, मोहाला बळी पडणे हे फारच वेगाने घडत असल्याने 'मध्यमवर्ग' त्यांच्याविषयी इतरांना वाटत असलेला आदर व सहानुभूती गमावून बसत आहे.

मध्यमवर्गाने तत्त्वविचारापासून दूर जाणे, चारित्र्य व नैतिक वर्तनाबाबत आग्रही न राहणे, चळवळी-आंदोलने यांच्यापासून अंतर राखू लागणे असे गेल्या दोन दशकांत घडत आले आहे. याचे एक कारण परिस्थिती बदलत गेली हे आहे, पण दुसरे कारण बदलत गेलेल्या परिस्थितीचे आकलन करून घेण्यात गेल्या दोन दशकांतील समाजधुरीण कमी पडले हे आहे. म्हणजे उदारीकरण पर्वाचे आकलन करून घेण्यात व त्याप्रमाणे मध्यमवर्गाला दिशा दाखवण्यात या देशातील सामाजिक व सांस्कृतिक नेतृत्व कमी पडले आहे, आणि म्हणूनच आधुनिक अध्यात्माचा सुळसुळाट झाला आहे आणि मध्यमवर्गाने तिकडे रांगा लावल्या आहेत.

५. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम काय, तर आजच्या मध्यमवर्गाविषयी ठोस भाष्य करता येणे अशक्य झाले आहे, कारण तो एकसंध नाही. आजच्या मध्यमवर्गाचे म्हणून काही तत्त्वज्ञान सांगता येते का, तर तसेही दिसत नाही. आजच्या मध्यमवर्गाचे क्लासिकफिकेशनही करता येत नाही आणि या मध्यमवर्गावर 'अधोगतीला चाललाय' असा शिक्काही मारता येत नाही. पण भौतिक प्रगती बरीच होत असली तरी वैचारिक व नैतिक बाबतीत मध्यमवर्गाची स्थिती जेवढी उंचावली जायला हवी तेवढी ती होत नाही. शिवाय, या मध्यमवर्गाचे जीवन चित्रण केले तर त्यांचे आयुष्य बरेच रंगीबेरंगी व भरजरी असल्याचे वरकरणी दिसते, पण आतून अनेक चिंता त्याला सतावत असतात. उदा. तणावग्रस्त दिनक्रमामुळे

बिघडलेले आरोग्य, कौटुंबिक ताणतणाव, कामाच्या ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या स्पर्धेमुळे येत असलेले दडपण, सभोवताली होत असलेल्या बदलांनी भांबावून जाणे आणि जीवघेण्या स्पर्धेत आपण मागे पडत आहोत की काय ही भीती सतत मानगुटीवर असणे. एवढेच नाही तर, मिळवलेल्या संपत्तीचा सुखोपभोग घेण्यासाठी सोय किंवा उस्तं नसणे ही समस्या वरवर पाहिली तर लहान, पण प्रत्यक्षात बरीच मोठी आहे.

असो, तर पाव शतकापूर्वीच्या मध्यमवर्गाचे प्रतिबिंब काणेकरांच्या लघुनिबंधात म्हणजे आरशात दिसत होते. पण तसा विचार केला तर मला तरी आजच्या मध्यमवर्गाचे प्रतिबिंब कशातच दिसत नाही. आजचा मध्यमवर्ग म्हटले की, मला कॅलिडोस्कोप आठवतो. अनेक तुकडे, रंगीबेरंगी तुकडे, चित्रविचित्र आकार आणि तरीही वस्तुस्थिती स्पष्ट होत नाही असा हा कॅलिडोस्कोप आहे.

विनोद शिरसाठ

vinod.shirsath@gmail.com

Mob.: 9850257724

आदरांजली

गेल्या महिन्यात साधना परिवारातील प्रभुभाई संघवी, माधवराव पटवर्धन आणि फुलचंद सांकला या तीन व्यक्तींचे निधन झाले. या सर्वांचा साधनाशी अनेक वर्षांपासून जवळचा संबंध होता. या तिघांच्याही विषयीचे लेख/टिपणे पुढील अंकात प्रसिद्ध करित आहोत.

– संपादक

‘कुठला सिनेमा तुम्ही रेकमेंड कराल?’ तिकिटांच्या रांगेत उभ्या असलेल्या एका पत्रकाराने मला विचारलं. मला प्रश्न नीट समजला नाही. तेव्हा ते म्हणाले, ‘या वर्षी खूप मराठी सिनेमे आहेत फेस्टिव्हलमध्ये. खूप ऐकतोय आम्ही त्यांविषयी. तुम्ही बघितले असतील ना यांतले बरेच. मग कुठला सिनेमा रेकमेंड कराल?’ क्षणभर माझा विश्वास बसेना. केरळहून आलेले पत्रकार आपण कुठला मराठी सिनेमा पाहावा, अशी चौकशी माझ्याकडे करत होते. तुमचे सिनेमे हल्ली खूप गाजताहेत, अशी पावती देत होते. यापूर्वी दक्षिणेतल्या पत्रकारांनी आपल्या सिनेमाविषयी एवढी उत्सुकता कधी दाखवलेली नव्हती.

गेल्या काही वर्षांत मराठीमध्ये वेगवेगळ्या विषयांवरचे खूप चांगले सिनेमे आलेले आहेत. हे वर्षही त्याला अपवाद नाही. पण या वर्षाचं वेगळेपण हे की, इंडियन पॅनोरामामध्ये थोडेथोडके नाही, तर तब्बल दहा सिनेमे होते. ‘एलिझाबेथ एकादशी’, ‘एक हजाराची नोट’, ‘अ रेनी डे’, ‘डॉ. प्रकाश बाबा आमटे’, ‘किल्ला’, ‘यलो’, ‘लोकमान्य : एक युगपुरुष’, ‘एक होता काऊ’, ‘मित्रा’ आणि ‘विठ्ठा’. (मल्याळम सिनेमाचा आकडा आठ होता). पॅनोरामाचं उद्घाटनच मुळी ‘एलिझाबेथ एकादशी’ने झालं. शिवाय, ‘एक हजाराची नोट’ हा सिनेमा मुख्य स्पर्धेतल्या सिनेमांमध्ये समाविष्ट केला गेला होता आणि त्याला विशेष ज्युरी पुरस्कारही मिळाला. इफ्फीमध्ये मराठी सिनेमांचे सगळे शो हाऊसफुल्ल गर्दीत सादर केले गेले. अमराठी प्रेक्षकांमध्ये त्याविषयी चर्चा होती. कधी नव्हे एवढी रांग मराठी सिनेमांसाठी दिसत होती. (पुण्याच्या महोत्सवात दर वर्षी ती दिसते. पण त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखं काही नसतं). सर्वसाधारणपणे महोत्सवाला आलेली मराठी मंडळी ‘मराठी सिनेमे आपल्याला कधीही बघता येतील, इथे परदेशी आणि देशातल्या इतर राज्यांतले सिनेमे पाहून घेऊ,’ असा विचार करून मराठी सिनेमांना जात नाहीत. याचाच दुसरा अर्थ असा की, महोत्सवामध्ये मराठी सिनेमे पाहायला गर्दी करणारे बहुतेक प्रेक्षक हे अमराठी होते. थिएटरर्सच्या आवारात या सिनेमांवर चर्चा होत होती. हे दृश्य पाहून स्वाभाविकच बरं वाटत होतं. पण...

पण या लेखात मराठी सिनेमांविषयी लिहायचं नाहीये.

परिघाबाहेर पडण्याची आवश्यकता

गोव्याच्या आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवामध्ये या वर्षी इंडियन पॅनोरामामध्ये थोडेथोडके नव्हे, तब्बल दहा मराठी सिनेमे होते. स्वाभाविकच मराठी कलाकारांची मोठ्या प्रमाणावर हजेरी लागली होती. पण तेवढं पुरेसं होतं का?

एवढे सिनेमे महोत्सवात दाखवले जाणार असल्यामुळे स्वाभाविकच त्या सिनेमांचे दिग्दर्शक, लेखक, कलाकार यांची मोठ्या प्रमाणात गोव्यात हजेरी होती. आयनॉक्स (ज्या मल्टिप्लेक्समध्ये महोत्सवातल्या सिनेमांचे शोज होतात)च्या आवारात त्यांचा वावर होता. यापूर्वी एखाद् दोन सिनेमे पॅनोरामामध्ये निवडले जात असल्याने आपापल्या सिनेमांना कलावंत येत, शो झाला की एखादी पत्रकार परिषद व्हायची आणि ते निघून जायचे. काही वेळा तर, दुसऱ्या दिवशीच्या इफ्फीच्या बुलेटिनमध्ये त्या पत्रकार परिषदांचे वृत्तांत वाचून, ‘अरेच्चा, हे आले होते का काल?’ असा प्रश्नात मनात यायचा. या वर्षी इतके जास्त सिनेमे महोत्सवामध्ये असल्याने परिस्थितीत फरक झाला होता का? दुदैवाने या प्रश्नाचं उत्तर ‘नाही’ असंच घावं लागेल.

मराठी कलावंत आपल्या गुपमध्ये वावरत होते. आपापसात हास्य-विनोद चालले होते. प्रसंगी स्थानिक

वृत्तवाहिन्यांना बाइट्स देत होते. पण हे सगळं थिएटरच्या बाहेर. त्यांपैकी किती जणांनी इतर देशांमधले किंवा बाहेरच्या राज्यांमधले सिनेमे बघितले, याविषयी माझ्या मनात शंका आहे. आपल्या सिनेमासाठी गोव्याला येणं, हा कामाचा एक भाग झाला. पण तिथे आल्यानंतर निदान पाच-सात सिनेमे पाहायला हवेत, कारण तोही आपल्या कामाचा भाग आहे असं किती जणांना वाटलं? त्या सिनेमांवर चर्चा करताना कितीजण दिसले? महोत्सवामध्ये अनेक देशी-विदेशी पाहुणे आलेले असतात. ते सगळे सिनेमाशी संबंधितच असतात. त्यांना आवर्जून भेटावं, त्यांच्या देशातल्या/ राज्यातल्या सिनेमांविषयी जाणून घ्यावं, असा प्रयत्न किती जणांनी केला? अदूर गोपालकृष्णन यांच्यासारखा दिग्गज दिग्दर्शक आजही थिएटरमध्ये बसून सिनेमा पाहताना दिसत होता. त्यांच्याशी जाऊन बोलावं, असं कुणाला तरी वाटलं का?

मुळात, याही पलीकडे जाऊन आणखी काही प्रश्न विचारावेसे वाटतात. महोत्सवामध्ये आपला सिनेमा दाखवला जातो, म्हणूनच हे कलाकार केवळ गोव्याला हजेरी लावतात का? निव्वळ सिनेमे पाहण्यासाठी- संपूर्ण दहा दिवस नव्हे, पण निदान चार-पाच दिवस तरी- यावं, असं यांच्यापैकी अगदी अपवादात्मक कलावंतांनाच का वाटतं? की अभिनय करण्यासाठी इतर सिनेमे पाहण्याची गरज नाही, असा यांचा समज असतो? हिंदी फिल्मस्टार्स कसे उद्घाटनासाठी किंवा समारोपासाठी येतात, स्टेजवर मिरवतात आणि ताबडतोब निघून जातात. आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव कसे महत्त्वाचे असतात, हे आवर्जून सांगायला विसरत नाहीत. या महोत्सवांमधून इतर देशांमधल्या संस्कृतीचं दर्शन होतं, अशा साऊंड बाइट्स देणं तर सोपं असतंच. या वर्षी मुंबईच्या 'मामि' चित्रपट महोत्सवाला मी गेले नव्हते, पण गेली काही वर्षे रमेश सिप्पी आणि अगदी यश चोप्रा यांना महोत्सवाला हजेरी

लावताना मी बघितलेलं आहे. 'हजेरी लावताना' म्हणजे, थिएटरमध्ये सिनेमा बघताना. विजय तेंडुलकर तर कायम असायचेच. शिवाय श्याम बेनेगलही. कमल हसन, सारिका, शशी कपूर, अनुपम खेर आणि टेलिव्हिजनवर काम करणारे अनेक कलाकार चित्रपट महोत्सवामध्ये इतर सगळ्या चित्रपटप्रेमींप्रमाणेच वावरताना दिसत. या वर्षीही गोव्याला रमेश सिप्पी काही सिनेमे पाहायला आले होते.

इफ्फीमध्ये सिनेमे दाखवले जातात, त्या आयनॉक्स आणि कला अकादमीपासून दूर फिल्म बझार भरतो. अर्थातच, इथे सगळा फोकस असतो तो मार्केटिंगवर. हळूहळू तिथलाही मराठी टक्का वाढू लागलाय. परदेशातल्या निर्मात्यांबरोबर को-प्रॉडक्शन्स करता येतील का, याची चाचपणी मराठी दिग्दर्शक आणि निर्माते करू लागले आहेत. बझारमध्ये दिवसभर घालवल्यानंतर त्यांनी पुन्हा सिनेमे पाहायला यावं, अशी अपेक्षा नसतेच. पण इतरांचं काय?

मराठी कलावंतांनीही आपली क्षितिजं रुंदावायला हवीत, अशी अपेक्षा केली तर ते गैर ठरेल का? आपल्या परिघाबाहेर डोकावायला हवं असं म्हटलं, तर ते चूक असेल का? मराठी सिनेमांची संख्या जशी वाढतेय तसाच मराठी कलावंतांचाही महोत्सवामधला सहभाग अधिकाधिक असायला हवा, असं वाटतं. त्यातून, गोव्यातल्या महोत्सवाच्या तारखा दर वर्षी एकच असतात. त्यामुळे कॅलेंडरमध्ये ते दिवस आधीपासूनच बाजूला काढता येणं या कलावंतांना- निदान त्यांतले जे प्रस्थापित आहेत त्यांना- फारसं अशक्य नाही. यामुळे फायदा झाला तर तो त्यांनाच होणार आहे.

मीना कर्णिक

meenakarnik@gmail.com

Mob.: 9819767518

पुरस्कार वितरण समारंभ

समता प्रतिष्ठानच्या वतीने दिला जाणारा 'सत्यशोधक दिनकरराव जवळकर पुरस्कार' या वर्षी **डॉ. यशवंत मनोहर** यांना दिला जाणार आहे. **डॉ. राम ताकवले** यांच्या अध्यक्षतेखाली हा कार्यक्रम होईल.

अगत्यपूर्वक उपस्थित रहावे, ही विनंती.

स्थळ : **बॅ. नाथ पै सभागृह**, साने गुरुजी स्मारक, सिंहगड रोड, पुणे ४११०३०.

वेळ : **रविवार, दि. १ फेब्रुवारी २०१५** रोजी, सायंकाळी ५-३० वाजता.

स्त्री उद्योजक / व्यावसायिकांसाठी खास अर्थयोजना
मोठी स्वप्न पाहावीत आणि त्यांना ती प्रत्यक्षात उतरवता यावीत यासाठी.

खास वैशिष्ट्ये :

- मायक्रो, लहान व मध्यम उद्योगांसाठी अर्थसहाय्य
- स्त्री प्रोफेशनल्ससाठी
- रु. १ कोटीपर्यंत अर्थसहाय्य
- वाजवी कमी व्याजदर
- वाजवी प्रोसेसिंग फी
- अर्जाची त्वरित छाननी
- मार्जिनवर खास सवलत
- छुपे खर्च नाहीत
- परफेक्टीची वाढीव मुदत

आमच्या SME विभागाशी अवश्य संपर्क साधा. - ९८२०५०६०६३ / ९९६७५९६०५५

दि सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. (शेड्युल्ड बँक)

पुणे झोन - ८/३, एरंडवणा, कर्वे रोड, नळ स्टॉप जवळ, पुणे ४११ ००४

Website: www.saraswatbank.com

email: customerservicecentre@saraswatbank.com

* अटी लागू

साधना
प्रकाशनाचे
नवे पुस्तक

युगांतर

मन्वंतरचा उत्तरार्ध
सुरेश द्वादशीवार

पृष्ठे १२८ | किंमत रुपये १२५

कूळ, जात, वर्ण, धर्म, जन्मस्थान वा देश याविषयी व्यक्तीला वाटणारे प्रेम वा निष्ठा जन्मदत्त स्वरूपाच्या असतात, त्या जन्माने मिळतात. याउलट न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, नीती व लोकशाही या मूल्यांविषयीच्या निष्ठा प्रयत्नपूर्वक आत्मसात कराव्या लागतात. जन्मदत्त निष्ठा बलवत्तर दिसल्या तरी कालांतराने त्या दुबळ्या होतात आणि समाज प्रगल्भ मूल्यनिष्ठांकडे जातो. जन्मदत्त निष्ठांकडून मूल्यनिष्ठांकडे जाणे याचेच नाव प्रबोधन आहे व तेच समाजाचे खरे उन्नयनही आहे. 'युगांतर'मध्ये या स्थित्यंतराचा विस्तृत आढावा प्रमाणांसह घेतला आहे.

संपर्क : साधना प्रकाशन,
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०
फोन : ०२०-२४४५९६३५

दुसरी
आवृत्ती

वैचारिक व्यासपीठे

गोविंद तळवलकर

पृष्ठे २०८ | किंमत रुपये २००

इंग्लंड-अमेरिकेतील सात,
भारतातील सात
आणि पाकिस्तानातील एक
अशा एकूण १५ इंग्रजी
नियतकालिकांची वैशिष्ट्यपूर्ण
ओळख करून देणारे लेख

द इकॉनॉमिस्ट
द टाइम्स ऑफ इंडिया
द न्यूयॉर्क रिव्यू ऑफ बुक्स
द इंडियन एक्सप्रेस
द गार्डियन
हिंदुस्थान टाइम्स
द न्यूयॉर्क
द स्टेट्समन

फायनान्सियल टाइम्स
द हिंदू
फॉरिन अफेअर्स
सेमिनार
इंटरनॅशनल अफेअर्स
इकॉनॉमिक अॅन्ड पोलिटिकल विकली
डॉन

संपर्क : साधना प्रकाशन,
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०
फोन : ०२०-२४४५९६३५